

Impactverslag 2023

Verandering maak je samen

NATUUR
& MILIEU

Voorwoord

Het jaar 2023 begon met onrust: internationaal en in Nederland. Terwijl het kabinet werkte aan de uitvoering van het coalitieakkoord - en moeizaam kwam tot maatregelen voor het klimaat, de natuur en luchtvaart - groeide de onrust. Inflatie, energiearmoede, oorlog, migratie, woningnood en gebrek aan ruimte gaven spanningen. Bij boeren, bij bedrijven, en ook bij mensen die wel problemen dichtbij ervaren, maar geen oplossingen zagen komen uit Den Haag. Dat leidde tot een politieke aardverschuiving in de verkiezingen voor de Provinciale Staten, en na de val van het kabinet in de zomer tot een aardverschuiving in de Tweede Kamer.

Natuur & Milieu zocht ook dit jaar weer strategisch naar de beste manieren om te zorgen dat Nederland stappen voorwaarts zet.

Naar een schoner, gezonder en groener land. Mét oog voor iedereen. En dat is gelukt. Door scherpe analyses en concrete oplossingen, met brede en nieuwe samenwerkingen, en door optimisme en een constructieve toon. We lieten zien hoe de industrie van morgen eruit kan zien, dat de luchtvaart grenzen nodig heeft, en dat het tijd is om schadelijke bestrijdingsmiddelen af te bouwen. En daar krijgen we mensen in mee. Omdat we laten zien dat het kan, en dat het echt beter is.

Deze rol vervullen we met velen. Donateurs, fondsen, bedrijven en onze eigen medewerkers stellen ons in staat onze missie waar te maken. We zijn heel blij met het feit dat we ons zo breed gesteund weten. We zijn dankbaar voor al die inzet en het geeft ons de goede energie om ook komend jaar ons maximaal in te zetten voor een rijke natuur en een schoon milieu.

Dank voor ieders bijdragen!

Marjolein Demmers,
Directeur-bestuurder

'2023 was een veelbewogen politiek jaar vanwege de vervroegde val van kabinet-Rutte IV en de nieuwe verkiezingen die daarop volgden. Natuur & Milieu werkte na de val van het kabinet actief aan de beïnvloeding van de verkiezingsprogramma's en organiseerde samen met anderen het succesvolle Grote Klimaat- en Energieverkiezingsdebat. In onze strategie stonden vier inhoudelijk speerpunten centraal: bereikbaarheid, eerlijke prijs voor de luchtvaart, verdienmodel van de groene boer, en industrie van de toekomst. We informeerden onze achterban wat de grootste politieke partijen van deze onderwerpen vinden. De dag na de verkiezingen gingen we de straat op. We maakten een Voxpop over wat mensen van de verkiezingsuitslag vonden, en wat ze mee willen geven aan de nieuwe premier. Bij de benoeming van de nieuwe Kamerleden stonden we namens meer dan negentig organisaties voor het gebouw van de Tweede Kamer om de Kamerleden met een biologische kamerplant een nieuwe groene start te wensen.'

Inhoudsopgave

Onze missie & visie

In onze wereld betekent welvaart meer dan alleen de economie van het geld. Wij vinden dat gezonde lucht, schoon water, vruchtbare grond en een groene leefomgeving op de eerste plaats komen. Voor mensen, dieren en natuur.

Een schoner, gezonder en groener Nederland voor iedereen. Dat is waar Natuur & Milieu voor gaat. Want of je in Groningen of Limburg woont, hoe je ook in het leven staat en welke achtergrond je ook hebt: gezonde lucht, schoon water, vruchtbare grond en een groene omgeving zijn van levensbelang voor ons allemaal.

Onze doelen

- **Een klimaatneutrale samenleving in 2037**

We blijven er alles aan doen om de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs te halen. Het zal niet altijd makkelijk zijn om anders te gaan leven, maar het levert ons enorm veel op: schone lucht, minder hittestress en een gezonder leven. Daarom werken wij toe naar een klimaatneutrale samenleving. Dat betekent dat onze uitstoot van broeikasgassen afneemt in het vereiste tempo om de opwarming van de aarde tot 1,5 graden te beperken.

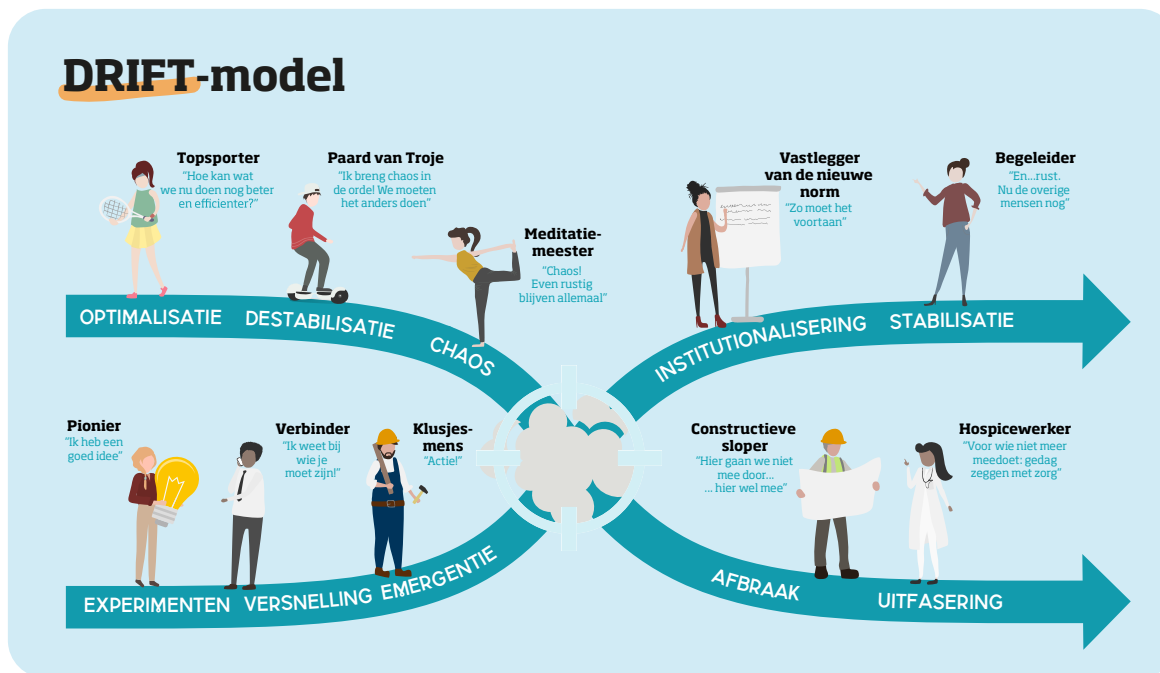
- **Behoud en herstel van biodiversiteit**

De diversiteit aan plant- en diersoorten in onze natuur willen we behouden en herstellen. We focussen op de milieuomstandigheden die daarvoor nodig zijn. Dat zijn schoon water, een gezonde bodem en minder uitstoot van schadelijke stoffen. Het is niet moeilijk om het belang hiervan duidelijk te maken, maar dit is helaas nog niet vanzelfsprekend. Daarvoor moeten de vervuiling en de verstoring verminderen. En er moet ruimte worden gemaakt voor natuur.

Impact daar waar het efficiënt is

Hoewel er nog veel systeemveranderingen nodig zijn om die doelen te halen, zien we ook veel positieve ontwikkelingen. Wij jagen deze ontwikkelingen aan en doorbreken impasses. Hierbij gebruiken we het transitie-model van DRIFT (zie figuur 1). Dit model laat zien dat niet-duurzame onderdelen uit het oude systeem (de gevestigde orde) worden afgebouwd en uitgefaseerd. Van links naar rechtsboven werken we aan de opbouw van duurzame systemen die onderdeel worden van de duurzame maatschappij.

Figuur 1

We gebruiken het transitie-model om te bepalen hoe wij optimale impact kunnen bereiken.

Per doelgroep (beleidsmakers, organisaties en samenleving) kan een ontwikkeling zich in een andere fase van de transitie bevinden. Denk aan de overstap op duurzamere energie of vervoersmiddelen. Wij bekijken waar we de juiste richting op kunnen sturen om de nodige verandering mogelijk te maken. Er zijn systemen die we moeten afbreken of uitfaseren om te

zorgen voor een schonere, gezondere en groenere Nederland. Bijvoorbeeld het systeem van fossiele brand- en grondstoffen. Andere zijn juist goed om beter te regelen en beschikbaar te maken, zoals deelmobiliteit.

Onze impact zit tot net na het kantelpunt waar afbouw en opbouw elkaar raken. We stimuleren beleidsmaatregelen voor duurzame alternatieven en bedrijven, en voor duurzaam gedrag. En we stimuleren maatregelen die vervuilende activiteiten en producten afremmen of ombuigen naar schonere.

Kernwaarden

We wijzen niet alleen op het probleem, maar zoeken naar oplossingen. Dat doen we door soms moeilijke samenwerkingen aan te gaan met beleidsmakers en organisaties die anders over dingen denken. Op die manier maken we de markt duurzaam, wordt de samenleving klimaatneutraal en verbeteren we de biodiversiteit. Dat doen we met oog voor de sociale context, want verandering is mensenwerk. We geloven dat een belangrijk deel van de oplossing zit in het overbruggen in plaats van vergroten van tegenstellingen.

We laten feiten spreken, versnellen oplossingen en bereiken meer door samen te werken.

"Ik wilde werken bij een organisatie die, vanuit een groen hart, de dialoog opzoekt om over oplossingen voor het klimaatprobleem te praten. Een organisatie die in tijden van polarisatie juist partijen verbindt. Heerlijk om te zien dat iedereen heel benaderbaar is, en met oprechte interesse een gesprek aan wil gaan."

Tim van Nes
Projectmedewerker
Energie & Grondstoffen

Cultuurwaarden

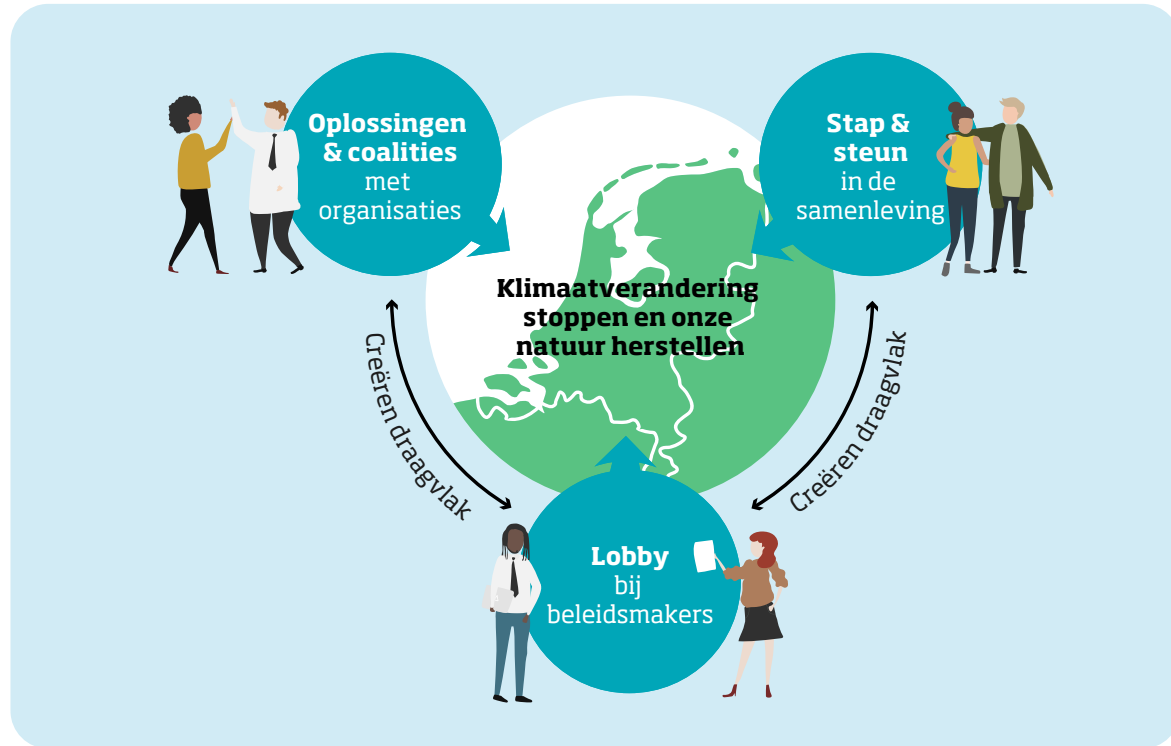
Onze impact is vooral terug te voeren op onze cultuur. Wat we voor elkaar krijgen, doen al onze collega's met hart en ziel. Iedere dag weer.

We zijn een organisatie waar we vertrouwen hebben in de mensen met wie we samenwerken. Waar we trots zijn op wat we doen, gedreven zijn alles eruit te halen en open zijn naar elkaar. En vooral: waar we plezier hebben.

Onze aanpak

Verandering maak je samen. Om resultaten te bereiken, werken we samen met beleidsmakers en organisaties aan oplossingen voor natuur en klimaat. Met brede steun vanuit de samenleving. We ontwikkelen projecten die zorgen dat beleid voor de meest urgente klimaat- en natuuroplossingen sneller tot stand komt. En die een nieuwe norm stellen, waarbij het belang van natuur boven het economisch belang staat. Dit noemen we de 360-gradenaanpak (zie figuur 2): vanuit het perspectief van beleidsmakers, organisaties en de maatschappij.

Om onze resultaten te bereiken zoeken we, soms moeilijke, samenwerkingen met organisaties en beleidsmakers die er niet altijd hetzelfde over denken.

Figuur 2

- **Beleidsbeïnvloeding**
Voor en met beleidsmakers werken we aan nieuwe beleidsvoorstellen die goed zijn voor het klimaat en voor herstel van biodiversiteit. We overleggen over de uitvoering en doen voorstellen om aan te scherpen als de resultaten achterblijven. Onze voorstellen zijn altijd gebaseerd op feiten en cijfers.
- **Samenwerkingen met organisaties**
We werken aan coalities van vooroplopende organisaties, om nieuwe oplossingen concreet van de grond te krijgen. Onze samenwerkingen zijn gebaseerd op gelijkwaardigheid en een gemeenschappelijk doel. We bewaken daarbij onze integriteit en grenzen, en zorgen dat altijd de winst voor klimaat en biodiversiteit vooropstaat.

- **Steun in de samenleving**

We brengen nieuwe ideeën en oplossingen bij een breed publiek, en zoeken steun om ze te realiseren in heel Nederland. Voldoende steun onder mensen is ook cruciaal voor onze beleidsbeïnvloeding. Alleen bij voldoende draagvlak zullen politici de goede stappen zetten. Wil je zelf aan de slag? Bij ons vind je handige tips en het eerlijke verhaal over wat nou echt werkt. Van reizen tot wonen en spullen hergebruiken.

Rob Jetten

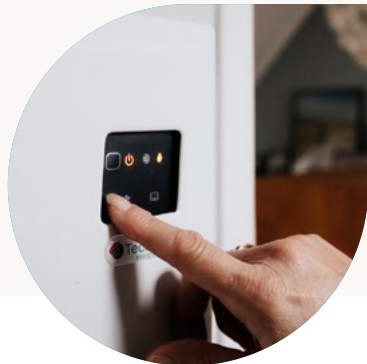
Minister voor Klimaat en Energie

'Natuur & Milieu speelt een cruciale rol in het agenderen van oplossingen voor een snellere en rechtvaardige klimaattransitie. Altijd met een kritische blik op wat beter moet, met constructieve voorstellen hoe het wél kan en vaak in samenwerking met (soms verrassende) maatschappelijke partners, waardoor Natuur & Milieu ook helpt bijdragen aan een breed draagvlak voor de nodige groene keuzes.'

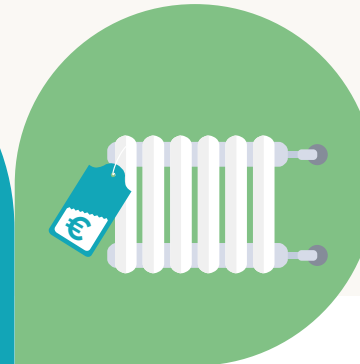

THEMA

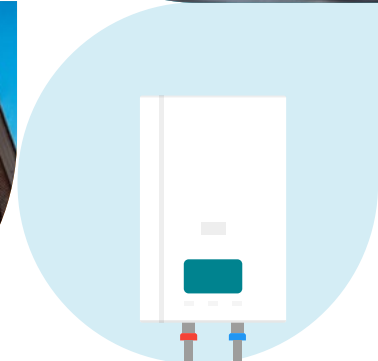
Minder fossiel en meer duurzame energie

5,51 miljoen unieke personen bereikt
59.416.843 weergaven
176.567 websitebezoekers
Resultaten van Hoe gasvrij ben jij?

9.220 deelnemers aan de
'comfort challenge'
2.314 aanmeldingen voor de
isolatie-winactie
Resultaten van Hoe gasvrij ben jij?

IMPACTDOEL

Zo snel mogelijk afscheid nemen van fossiele brand- en grondstoffen, en op weg naar honderd procent opwekking van energie uit wind en zon, met ruimte voor natuur.

Onze visie

Afscheid nemen van fossiele brandstoffen en op weg naar 100 procent energie uit wind en zon. Opererend binnen de ecologische grenzen en natuurversterkend. Deze visie bereiken we alleen als de sector die daar een grote rol in heeft, de industrie, een grote bijdrage levert. Zij besparen wat ons betreft zo veel mogelijk energie. En over een paar jaar draaien ze alleen nog maar op duurzame brand- en grondstoffen.

Bovendien heeft iedereen in onze ogen recht op een goed geïsoleerd huis. Een huis waarin je fijn, comfortabel woont, met een lage energierekening, zonder afhankelijk te zijn van gas. Overstappen op andere warmtebronnen is belangrijk. Maar het beste is natuurlijk om energie te besparen: wat je niet gebruikt, hoeft je ook niet op te wekken. En het is natuurlijk extra fijn als je niet alleen in een goed geïsoleerd huis woont, met lage energiekosten, maar ook omringd wordt door natuur. Daarom willen wij dat er ruimte wordt gemaakt voor groen in de stad. Als er gebouwd wordt, is dat natuurlijk natuurinclusief.

Ons werk in 2023 om deze visie te bereiken

Om deze visie meer handen en voeten te geven, werkten we dit jaar verder aan een aantal grote projecten. We lichten er hieronder een paar uit.

De oorlog in Oekraïne legde pijnlijk bloot hoe afhankelijk we zijn van Russisch gas. Daarom waren we ook in 2023 actief in een grote maatschappelijk coalitie met de rijksoverheid, om zo veel mogelijk mensen zo snel mogelijk energie te laten besparen. De campagne '**Hoe gasvrij ben jij?**', die was gestart in 2022, heeft als doel bewoners stap voor stap voor te bereiden op aardgasvrij wonen.

Met de campagne brengen we de warmtetransitie dichterbij en maken we haar makkelijker. Menselijk, uitnodigend en met humor, zodat mensen zich thuis voelen bij deze verandering.

Door te laten zien welke kleine stappen we nu al kunnen zetten, verlagen we de drempels en zorgen we ervoor dat bewoners openstaan voor informatie en actie.

In 2023 lanceerden we het laatste deel van de campagne: de cv-check. We namen mensen mee in het verlagen van de temperatuur in hun cv-ketel. Naast het besparen van gas, kom je er zo ook achter of je huis klaar is voor een (hybride) warmtepomp.

'We zijn heel trots op onze campagne 'Hoe gasvrij ben jij?'. Fantastisch dat ons harde werk door vakgenoten is gewaardeerd met deze mooie prijzen. Maar nog mooier is dat we hebben gezien dat we met de campagne écht ervoor zorgden dat mensen hun huis verduurzamen. Daar doen we het voor!'

Baudien Bosma
Campagnestrategie

We ontvingen verschillende toonaangevende marketingprijzen voor deze campagne: Amma Award, Bronzen Esprix, Bronzen Lamp en een nominatie voor een SAN Accent.

Degenen die iets van de campagne hebben gezien, geven vaker aan hun huis (beter) te hebben geïsoleerd en de temperatuur van hun cv-ketel te hebben verlaagd.

Een van de gezichten van onze campagne was Eddy Zoey. Hij noemde onze samenwerking in een interview met [Libelle](#):

'Ik probeer via campagnes van Natuur & Milieu mensen te inspireren om van het gas af te gaan, een warmtepomp aan te schaffen en zuiniger te zijn met energie.'

Een ander gevolg van de oorlog in Oekraïne was de vrees van het kabinet voor problemen met leveringszekerheid. Daardoor besloot het kabinet om de kolencentrales weer wat meer vrije baan te geven. Wij bewezen met een rapport en juridische onderbouwing dat een **kolenexit** vanaf 2025 wél haalbaar, betaalbaar en juridisch mogelijk is. En vooral dat het voor het klimaat een belangrijke stap is (tot maximaal 33 Mton CO₂-reductie mogelijk). Meerdere wetenschappers en maatschappelijke organisaties ondersteunden onze oproep. De media pakten het rapport goed op. We kregen veel reacties vanuit de politiek en van ambtenaren, zowel met lof als kritiek. Begin februari stond het rapport ter discussie op de Kameragenda. Helaas ging het kabinet (nog) niet overstag.

Kolen passen niet in onze visie voor welk klimaatbeleid nodig is om opwarming van de aarde te beperken tot 1,5 graden. Het *NewClimate Institute* liet eerder al zien dat Nederland vóór 2037 al 100 procent klimaatneutraal moet zijn om

binnen het Nederlandse koolstofbudget te blijven. Ecorys onderzocht welke **'beleidsomslagen'** nodig zijn. Het goede nieuws is dat het kan. Maar daarvoor moet wel veel gebeuren, en moeten vooral ook veel emissies verminderen in alle sectoren. In het rapport benoemen we meerdere beleidsomslagen. Zoals: geen uitbreidingen van snelwegen meer, maar juist investeringen in openbaar vervoer, laadinfrastructuur en deelmobiliteit. En: omschakeling van intensieve veehouderij naar grondgebonden bedrijven, in combinatie met vermindering van het aantal dieren.

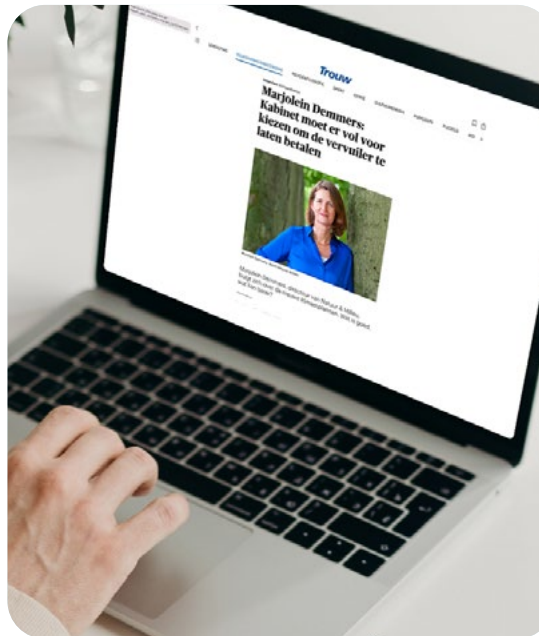

Met input van ons rapport schreven ambtenaren van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat een advies met veel goede maatregelen hoe je met normeren en beprijzen de klimaatdoelen haalt. De dag na publicatie waren echter de Provinciale Statenverkiezingen, met grote winst voor de BBB. Dit had een heel andere samenstelling van de Eerste Kamer tot gevolg, waardoor een ambitieus klimaatpakket een stuk lastiger werd.

Samen met vakbond FNV, brancheorganisaties EnergieNederland, MVONL, Nederlandse Vereniging voor Duurzame Energie (NVDE) en de Natuur- en Milieufederaties stuurden we, op ons initiatief, een brief naar het kabinet. Daarin vroegen we aandacht voor de grote klimaatopgave die voor ons ligt, en de uitgangspunten die wat ons betreft centraal moeten staan. Ook maakten we onze eigen lobbybrief met voorstellen voor normerings- en beprijzingsinstrumenten voor in het nieuwe klimaatpakket. Rondom een groot Kamerdebat in april voerden we samen met de Nederlandse Vereniging voor Duurzame Energie, NVDE, een socialemediacampagne: *#pakdehandschoenop*, om te zorgen dat het ambitieuze klimaatpakket niet sneuvelt.

Toen het kabinet kwam met zijn klimaatpakket, reageerden wij gematigd positief: het kabinet lijkt er vooralsnog in te slagen met maatregelen de benodigde 22 Mton extra CO₂-reductie te halen. Een aantal maatregelen waarvoor wij ons hard hadden gemaakt staan erin, zoals het feit dat vanaf 2035 duurzame elektriciteitsproductie verplicht is. Een aantal andere helaas niet,

waaronder groene vlootnormering voor zakelijke autorijders en verhoging van de belasting op vliegtickets. Onze reactie haalde veel media (*Volkskrant, NRC*) en onze directeur Marjolein Demmers werd uitgebreid geïnterviewd in Trouw.

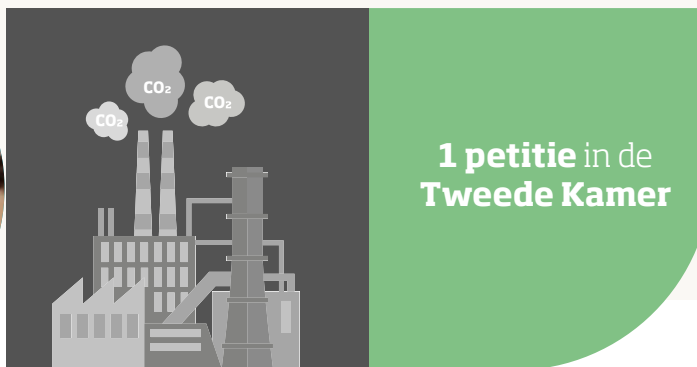
Sustainable Development Goals

Dit project draagt bij aan:

UITGELICHT PROJECT

Industrie van morgen

IMPACTDOEL

Een duurzame industrie in Nederland vóór 2040, zonder gebruik van fossiele grond- en brandstoffen.

Wat houdt ons werk in?

De Nederlandse industrie is verantwoordelijk voor zo'n 30 procent van de CO₂-uitstoot in Nederland. Om de klimaatdoelen te halen is er een grote verandering in het Nederlandse industriële landschap nodig, zodat ook de industrie minder energie verbruikt en minder vervuult. Het kabinetsbeleid is gericht op het verduurzamen van de huidige industrie.

Wij stellen de cruciale vraag of dit de weg is om te gaan om de uitstoot omlaag te krijgen, of dat Nederland interessanter moet worden voor een andere industrie.

Door slim in te zetten op een industrie die bij Nederland past, qua ligging, kennisniveau, doen waar we goed in zijn en hier schoon te gaan produceren, kunnen we onze positie behouden én gaan voldoen aan de 1,5 graad doelstelling. Daarvoor moeten we nú gaan bouwen aan de **industrie van morgen**. Als we dat doen, is een duurzame industrie in Nederland, zonder gebruik van fossiele grond- en brandstoffen, mogelijk. Wij

lieten CE Delft dat onderzoeken.

Door de afbouw van fossiel krijgt Nederland te maken met beperktere beschikbaarheid van duurzame energie en grondstoffen. Daarom gaat de industrie in Nederland veranderen. Energie-intensieve processen zullen ergens anders meer profiteren van goedkopere duurzame energie. In de toekomst heeft Nederland daarom minder basisindustrie, minder energie-intensieve industriële processen en meer circulariteit.

De overheid is nu te veel gericht op het verduurzamen van de bestaande grote industrie. Er is meer aandacht nodig voor nieuwe bedrijvigheid.

'Door slim in te zetten op een industrie die bij Nederland past - wat betreft ligging, kennisniveau en doen waar we goed in zijn - en door hier schoon te produceren, kunnen we onze positie behouden én voldoen aan de doelstelling van maximaal 1,5 graad opwarming. Daarvoor moeten we nú bouwen aan de industrie van morgen.'

Michèle Prins
Programmameider
Industrie

'Het is positief dat Natuur & Milieu een verkenning doet van de toekomst van de industrie in Nederland. Het gesprek daarover mag (en moet) gevoerd worden. Wij zien een veel grotere en zelfs cruciale rol voor de (chemische) basisindustrie in een Europese circulaire economie. Wij hebben de kennis en kunde en dus de morele verplichting om producten op een duurzame wijze te maken, ook in Nederland. Laten we samen inzetten op een stappenplan voor groene en gerecyclede grondstoffen!'

Nienke Homan

Voorzitter VNCI, brancheorganisatie van de chemische industrie in Nederland

'Natuur & Milieu's work on aligning the development of Dutch heavy industry with national and European climate goals is widely regarded as constructive, innovative and impactful. Especially during times of increasing polarisation in European societies, it is important to strengthen dialogue and cooperation on issues such as the circular economy, carbon capture and storage and industrial decarbonisation. We value Natuur & Milieu as a long-term partner.'

Philipp Nießen

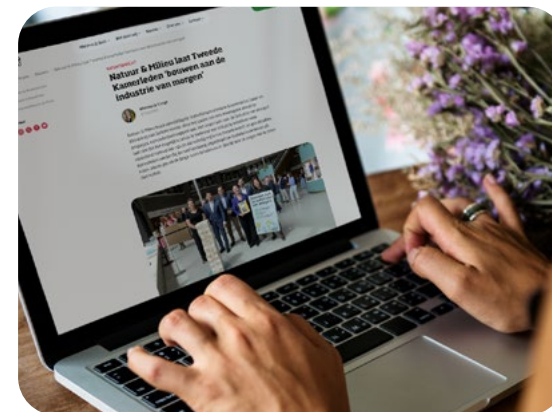
European Climate Fund (ECF)

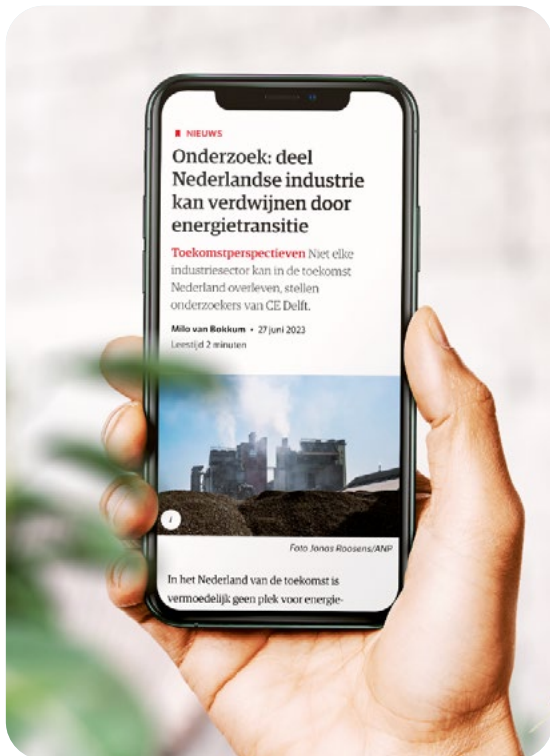
Wat hebben we gedaan in 2023?

Dat bouwen aan de industrie van morgen hebben we heel letterlijk gedaan met **Kamerleden** en een Jengatoren. De uitdaging was de bouwblokken die tot het verleden behoren, zoals kolen, uit de industrietoren te halen, zonder dat deze omvalt. Ook overhandigden wij het onderzoek van CE Delft aan minister Micky Adriaansens van Economische Zaken en Klimaat. Dat gebeurde tijdens een kennisbijeenkomst waar we in debat gingen met afgevaardigden van de industrie, waaronder BP, en beleidsmakers in Nieuwspoor. Op meerdere congressen en platforms kwam ons onderzoek ter sprake.

Wat hebben we bereikt?

Met het onderzoek haalden we zestig mediavermeldingen. Dit waren onder meer grote artikelen in kwaliteitskranten als *FD*, *Trouw* en *NRC*. Ook vakmedia als *Energieia* en *Energiepodium* besteedden er aandacht aan. Gedurende het jaar is het onderzoek vaker aangehaald op diverse economiepagina's.

Dat was ook ons eerste doel: het agenderen van de noodzaak van een breder gesprek over de toekomstige industrie. Pas daarna kunnen beleidsmaatregelen genomen worden.

Een aantal bedrijven herkent zich in de industrie van morgen en zijn zeer te spreken over onze aanbevelingen.

Een ander deel van de industrie ziet nog veel belemmeringen. Enkele politieke partijen zien mogelijkheden om te bouwen aan de industrie van morgen en namen onze ideeën over in hun verkiezingsprogramma's.

Wat doen we in 2024?

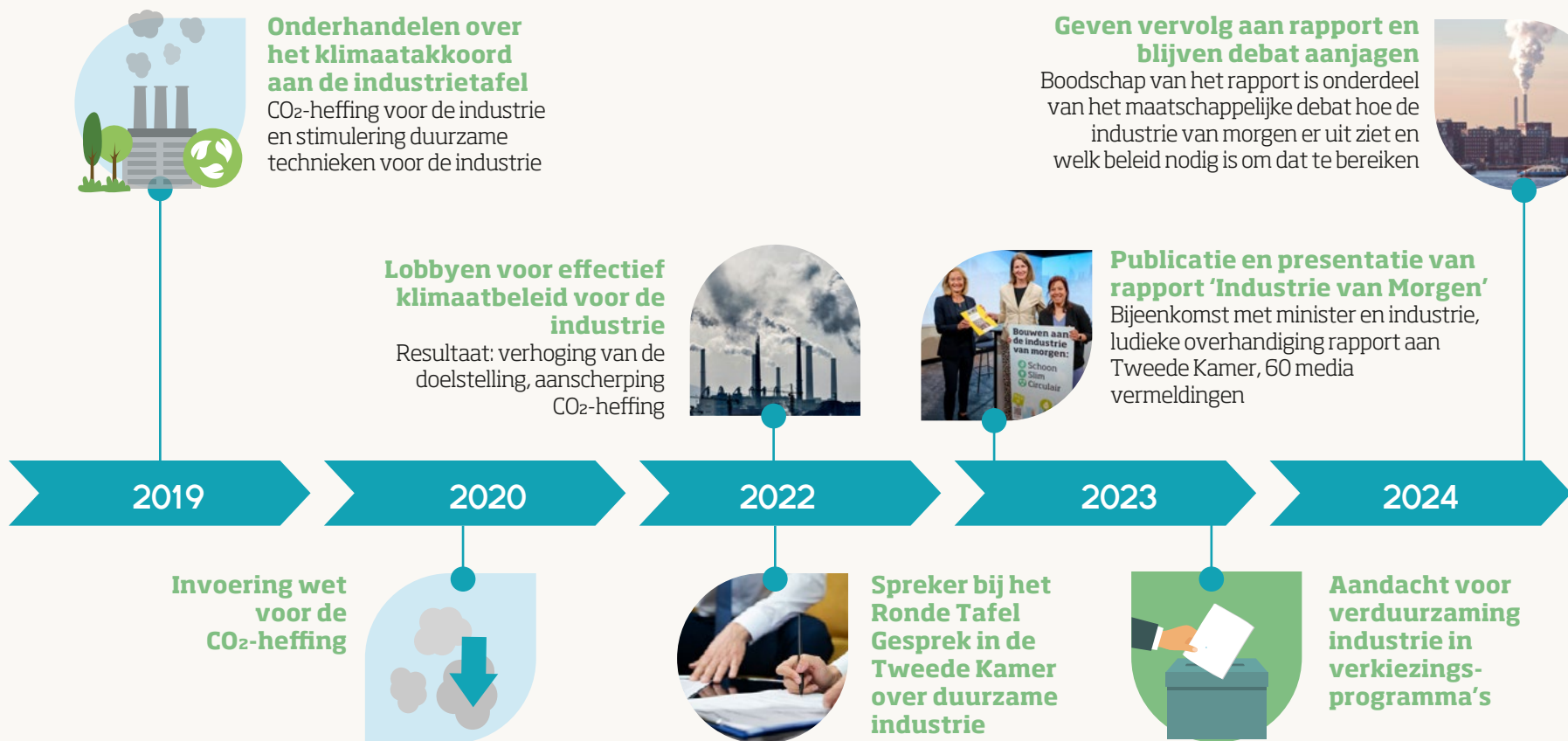
Om het nieuwe kabinet en beleidsmakers te overtuigen van de noodzaak om te bouwen aan de industrie van morgen, gaan we in 2024 door met dit werk. We gaan verder met

aandacht vragen voor de verduurzaming van de industrie. Zo willen we ervoor zorgen dat er, naast ombouw van de bestaande industrie naar een schone industrie, ook aandacht is voor de afbouw van het gebruik van fossiele brand- en grondstoffen, en de opbouw van schone en groene technieken. Omdat Europees beleid essentieel is voor de verduurzaming van de industrie, werken we nauw samen met andere Europese milieuorganisaties.

TIJDLIJN

Een duurzame industrie in Nederland

Zonder gebruik van fossiele grond- en brandstoffen

UITGELICHT PROJECT

Droomfonds De Rijke Noordzee

13.200
volwassen
oesters uitgezet
die zich gaan
voortplanten

**Succesvolle voortplanting
oesters in windpark**

**Verloren oesterrif in ere hersteld
in Gemini Windpark**

IMPACTDOEL

De onderwaternatuur versterken in windmolenparken op de Noordzee.

Wat houdt ons werk in?

De Noordzee is prachtig, en het grootste natuurgebied van ons land. Maar het gaat helaas niet goed met de Noordzeenatuur. Door klimaatverandering en overbevissing zijn nagenoeg alle natuurlijke riffen verdwenen.

Sinds 2019 werken Natuur & Milieu en Stichting De Noordzee aan het vijfjarige Droomfondsproject [De Rijke Noordzee](#).

Hiermee biedt de Nationale Postcode Loterij ons een unieke kans om in de windmolenparken op de Noordzee de onderwaternatuur te versterken.

Wat hebben we gedaan en bereikt?

Samen met Van Oord en Eneco ontwikkelden we een pilot in het windpark Eneco Luchterduinen, waar we oestertafels op de bodem plaatsten. Daar leerden we veel van, ook wat niet werkt. Inmiddels zijn we vijf jaar verder en hebben we een grote variatie aan praktijkprojecten opgezet.

Een prachtig voorbeeld is windpark Blauwwind. Daar zijn 2.400 oesters op oestertafels uitgezet. Ze gedijen goed aan de voet van de windmolens

en afgelopen zomer bleek dat ze voor nageslacht hebben gezorgd. In windpark Gemini zijn in een gebied van vijf hectare verschillende soorten schelpmateriaal geplaatst, met daarbovenop volwassen oesters. Samen met energiemaatschappij Ørsted doen we onderzoek naar het gedrag van kreeften die we voorzien hebben van zenders. Wij weten nu dat kreeften langer op de plek blijven om te foerageren. Samen met Vattenfall onderzoeken we het effect van waterverversingsgaten in de holle funderingen van windturbines.

Is de binnenkant van een turbinepaal een geschikte schuilplaats voor kleine dieren?

'We gaan de opgedane kennis en ervaring de komende jaren breed inzetten voor het herstel van onderwaternatuur en een natuurlijke bodem in de Noordzee, binnen windparken en op termijn ook daarbuiten. Dan gaat het over het terugbrengen van riffen en oesterbanken, maar ook over maatregelen om diersoorten die in de knel zijn gekomen beter te beschermen.'

Conny Groot

Communicatiemanager
De Rijke Noordzee

Onze structuren testen we vooraf op schaal in een watergoot, of op ware grootte in onze offshore testsite in de Noordzee.

Om de natuur in windparken een kickstart te geven, zijn grote hoeveelheden gezonde jonge oesters nodig.

Juist zij spelen een cruciale rol omdat ze water filteren en riffen bouwen, en daarmee ander zeeleven aantrekken. In Zeeland hebben we daarvoor een kweeklijn opgezet. Dankzij veel inzet en geduld heeft Nederland nu parasietvrije platte oesterbroed voor natuurprojecten beschikbaar. Een mijlpaal waar we trots op zijn.

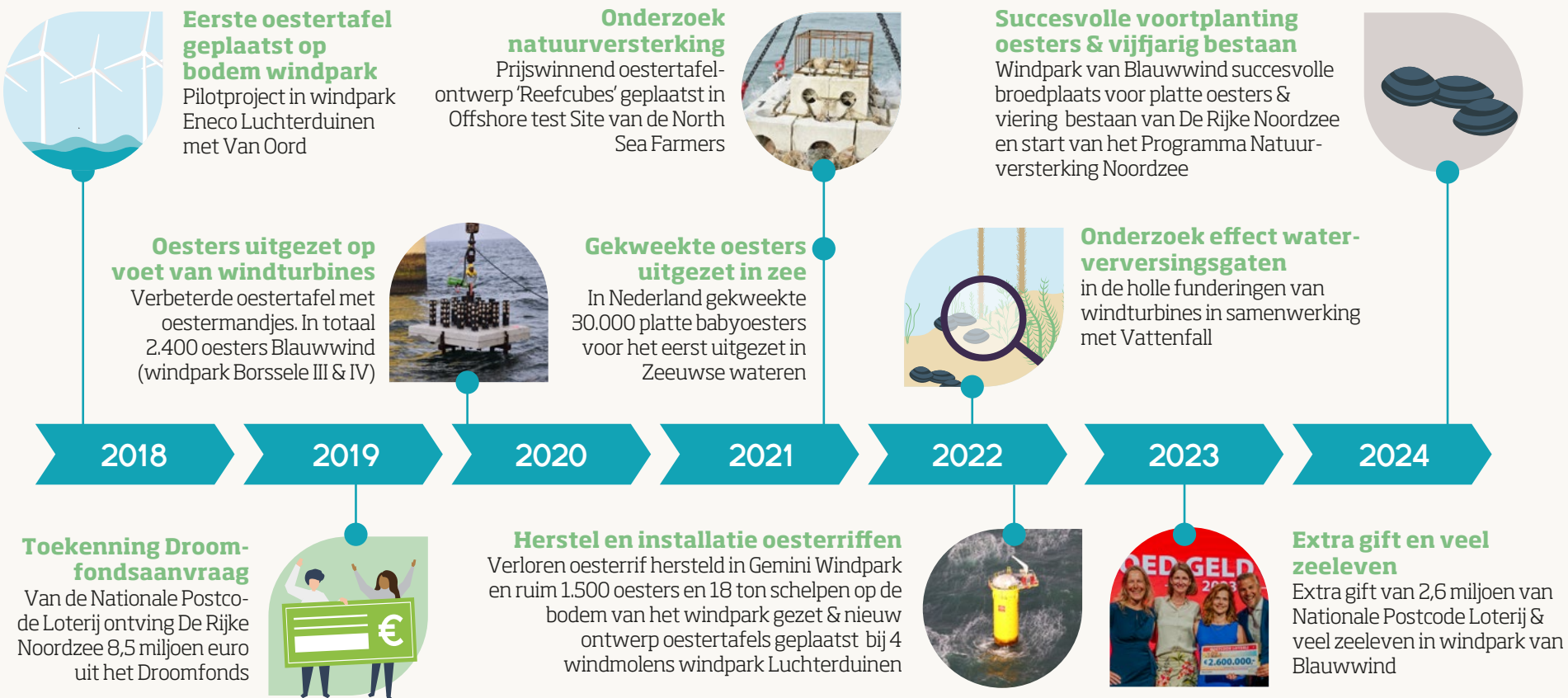
Wat doen we in 2024?

De Rijke Noordzee heeft laten zien dat natuurversterking in windparken mogelijk is. Maar de ambitie voor meer 'wind op zee' is enorm en de natuur komt hierdoor nog meer onder druk te staan. De uitrol van versterkende maatregelen en bescherming van de Noordzeenatuur is hoognodig, nu meer dan ooit. Dankzij het Droomfonds staan er in zes windparken kunstriffen en wordt geëxperimenteerd met natuurvriendelijk bouwen in de parken. In 2023 ontvingen we een extra gift van 2,6 miljoen euro van de Nationale Postcode Loterij voor ons programma, zodat we onze ambities en werk vol energie door kunnen zetten in 2024 en de jaren erna.

TIJDLIJN

De Rijke Noordzee

Natuurversterking in windmolenparken op de Noordzee

THEMA

Anders reizen en minder vliegen

IMPACTDOEL

Minder, andere en schonere mobiliteit met een lagere CO₂-uitstoot.

Onze visie

Meer ruimte voor lopen en fietsen. Leefbare steden met ruimte voor groen, recreatie en buitenspelen. Een Nederland waar mensen weer voorrang krijgen op auto's. En waar basisvoorzieningen altijd bereikbaar zijn voor iedereen. Daarvoor is een frisse blik op reizen nodig. Daar maken wij ons de komende jaren hard voor. Hoe we daar komen en wat dit concreet oplevert, staat omschreven in onze nieuwe mobiliteitsvisie die we in 2023 publiceerden.

Waar het accent afgelopen jaren lag op schonere mobiliteit, richten we ons in de toekomst vooral op andere en minder mobiliteit.

Ons werk in 2023 om deze visie te bereiken

Centraal in onze **mobiliteitsvisie** staat een nieuwe manier van reizen en vervoeren. Wij publiceerden net na de zomer een pakket met 27 concrete maatregelen en 10 ambities. De maatregelen zorgen ervoor dat het gemak en de toegankelijkheid van het reizen met openbaar vervoer toenemen, en de kosten voor alle inkomensgroepen te dragen zijn. De

reistijd naar de dichtstbijzijnde ziekenhuizen, supermarkten en de meeste werklocaties komt met het openbaar vervoer en fiets overal binnen een acceptabele norm. Verder nemen het aantal parkeerplaatsen en het autobezit af, en is het niet meer nodig extra wegen aan te leggen.

Onderzoeksbureau CE Delft berekende dat met dit pakket de stikstofuitstoot flink afneemt en de CO₂-uitstoot van mobiliteit in 2030 met 49 procent is gedaald. Dit pakket brachten wij bij meerdere politieke partijen onder de aandacht. Sommige partijen namen maatregelen eruit over in hun verkiezingsprogramma's.

In deze visie zien wij een belangrijke rol voor concrete bereikbaarheidsdoelen en -normen.

Daarmee kan de overheid sturen op nabijheid en betere bereikbaarheid van voorzieningen en werk. Nadat we dit onder de aandacht brachten van de Tweede Kamer, zegde het kabinet toe inhoudelijke varianten hiervoor te gaan uitwerken. Wij zijn de drijvende kracht achter de motie die dit in gang zette.

In deze nieuwe mobiliteitsvisie zien wij minder ruimte voor het inzetten van biomassa om de klimaatdoelen bij auto's te halen. Denk aan groen gas, biodiesel of bio-ethanol in de tank. In onze ogen is het zonde om biomassa in te zetten voor deze toepassingen. Er zijn namelijk alternatieven, zoals elektrische auto's, en bovendien is biomassa schaars. Wij spreken ook liever over **biograndstoffen** dan over biomassa. Wij zien liever dat deze worden ingezet als grondstof voor bijvoorbeeld de bouw en de chemische industrie. Hier is de toegevoegde waarde veel groter en zijn alternatieven vaak niet voorhanden.

Toch wilde het kabinet de klimaatdoelen voor mobiliteit halen door grote hoeveelheden biomassa in de tank te verbranden (50 PJ). Samen met een groep bedrijven riepen wij het kabinet op om in het nieuwe klimaatpakket niet voor de laagwaardige route te gaan, oftewel: niet te veel biomassa inzetten in de tank. Deze oproep werd serieus genomen en de hoeveelheid is fors teruggeschoefd (20 PJ). Wij gingen tijdens een Rondetafelgesprek in gesprek met Tweede Kamerleden over onze inzet op biomassa en biograndstoffen.

Sustainable Development Goals

Dit project draagt bij aan:

UITGELICHT PROJECT

Aanpak luchtvaart

We kwamen
**234 keer in de
media in 2023**

Het totale **bereik** van onze berichten
is ruim **33 miljoen**

Ruim **20.000**
mensen
ondertekenden in
2023 onze petitie
**'Stop met CO₂-
uitvluchten'**

IMPACTDOEL

Luchtvaart wordt volwaardig onderdeel van het nationale klimaatbeleid, krijgt harde, jaarlijks dalende klimaatdoelen, in lijn met de doelen van het Parijsakkoord.

Wat houdt ons werk in?

Vliegen is de meest vervuillende manier van transport, maar toch blijft de luchtvaartsector groeien. Geluidsoverlast en luchtverontreiniging belasten de omwonenden. Door de wereldwijde coronacrisis daalde het aantal vluchten sterk, maar nu deze crisis voorbij is, stuurt de sector aan op groei. Zonder ingrijpen door de overheid blijft de klimaatimpact van de luchtvaart alsmaar groeien.

De afgelopen vijf jaar werkten wij actief aan de verduurzaming van de luchtvaart. Dat deden we met lobby, campagnes en samenwerking met bedrijven. We zien dat ons werk impact heeft gehad.

Steeds meer mensen vinden het belangrijk dat de luchtvaart verduurzaamt. En er is veel meer aandacht vanuit de politiek voor schone luchtvaart.

'Het kabinet maakte bekend dat het een CO₂-plafond voor elke Nederlandse luchthaven gaat invoeren. Zodat ook de klimaatdoelen voor de luchtvaart, net als andere sectoren, vastgelegd worden in de wet. Een belangrijke mijlpaal! Dat konden we niet doen zonder de duizenden mensen die onze petitie ondertekenden. We gaan komend jaar voor het invoeren van dit CO₂-plafond.'

Koenraad Backers

Programmameider
Luchtvaart

Om binnen de 1,5 graden opwarming van de aarde te blijven, moet ook de luchtvaart harde klimaatdoelen krijgen. In 2024 blijft luchtvaart een belangrijk speerpunt voor ons.

Wat hebben we gedaan?

We hebben ons ervoor ingezet dat harde klimaatdoelen voor de luchtvaart juridisch worden verankerd. Daarvoor bedachten we in onze 'Duurzame luchtvaartnota', de publicatie die we in 2019 uitbrachten met andere milieuorganisaties, het instrument CO₂-plafond. Daarmee worden de klimaatdoelen voor de luchtvaart, net als voor iedere andere sector, wettelijk vastgelegd. Ook de Tweede Kamer

'Natuur & Milieu houdt organisaties bij de les. Dat geldt ook voor Schiphol. Waar wij vaak de complexiteit van de oplossingen belevan, voelen we mede door Natuur & Milieu de urgentie om snel te handelen. In ons aller belang.'

Ruud Sondag
CEO Schiphol

'Wij zijn erg blij met de samenwerking met Natuur & Milieu. De grote betrokkenheid en hoeveelheid kennis in de organisatie rondom de Nederlandse luchtvaart en het beperken van zijn uitstoot, is hard nodig in de strijd tegen klimaatverandering. We hopen dat we de komende jaren gezamenlijk deze strijd kunnen voortzetten want we hebben daarin geen tijd te verliezen.'

Lian Heinhuis
Directeur Klimaat en biodiversiteit Turing Foundation

verzocht het kabinet via twee aangenomen moties, waarover wij meedachten, om het CO₂-plafond uit te werken. In de zomer van 2021 stond het instrument in een aantal verkiezingsprogramma's nadat wij er veelvuldig aandacht voor vroegen.

Begin 2022 kwam het in het coalitieakkoord terecht. 2022 en 2023 waren de jaren van de voorbereiding om het wetsvoorstel voor het CO₂-plafond verder uit te werken. In 2023 zou de wet naar de Tweede Kamer gestuurd, maar mede door de val van het kabinet liep dit vertraging op.

Wij doen er alles aan om ervoor te zorgen dat in 2024 het wetsvoorstel af is en door beide Kamers behandeld, zodat het in 2025 kan worden ingevoerd.

Wat hebben we in 2023 bereikt?

2023 stond in het teken van het herhalen van onze boodschap ter ondersteuning van onze lobby: luchtvaart kan geen uitzonderingspositie meer krijgen en moet ook harde klimaatdoelen opgelegd krijgen, net zoals iedere andere sector.

Daarvoor is nodig dat we het principe van de trias energetica centraal stellen: de energievraag verminderen (wat vooral betekent: minder en minder lange vluchten); innovatie gericht op efficiëntie; en hernieuwbare brandstoffen.

Om klimaatdoelen te halen is de huidige omvang van het hubmodel van KLM, waarbij buitenlandse passagiers tegen lage ticketprijzen in Nederland overstappen, niet houdbaar.

Ruim twintigduizend mensen ondertekenden in 2023 onze petitie 'Stop met CO₂-uitvluchten'.

Na vier jaar lobby is het er dan eindelijk: het principebesluit van het kabinet om tot een **CO₂-plafond voor de luchtvaart** te komen. Tijdens het Kamerdebat dat erop volgde, tekende zich een ruime meerderheid af om harde klimaatdoelen voor de luchtvaart juridisch vast te leggen.

Een andere belangrijke drijver om de uitstoot door de luchtvaart te verminderen, is grote bedrijven ervan te overtuigen minder te vliegen. Grote werkgevers, verenigd in de Coalitie Anders Reizen waarvan Natuur & Milieu medeoprichter is, zegden toe om in 2025 de CO₂-uitstoot van zakelijke vliegereizen met 25 procent te verminderen ten opzichte van 2019. Werkgevers doen dat onder meer door het invoeren van twaalf *best practices*. Bijvoorbeeld: niet meer vliegen voor afspraken korter dan drie uur, en alleen voor afstanden verder dan 700 kilometer.

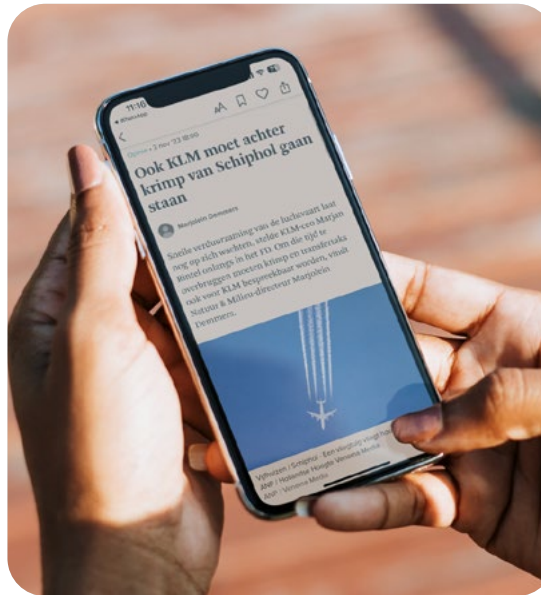
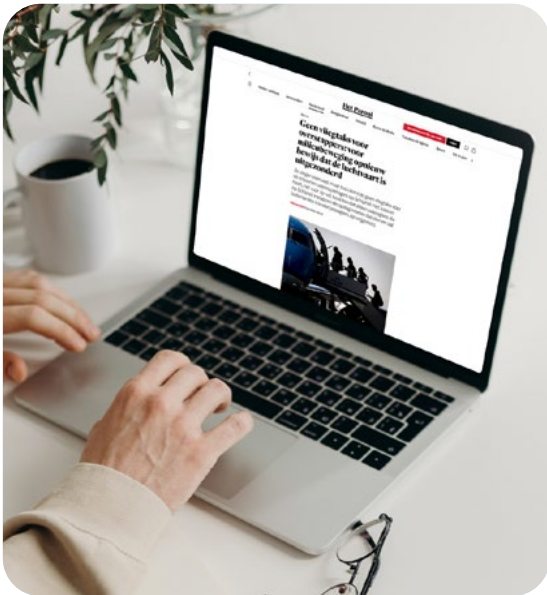
Behalve voor klimaatdoelen maken wij ons hard voor een **eerlijke prijs** waarbij de vervuiler betaalt. In 2023 werd de vliegbelasting, waarvoor wij eerder succesvol lobbyden, verdrievoudigd. Nieuw onderzoek toonde aan dat onze overheid vorig jaar 2 miljard aan luchtvaartbelasting misliep. Dit agendeerden wij succesvol in de Nederlandse media, waaronder in *het Parool*, met de specifieke oproep om ook de overstappers te laten betalen voor hun vluchten. Deze overstapbelasting, oftewel transfertax, kwam er bijna toen tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen het CDA een motie indiende. Helaas is deze motie, ondanks een meerderheid, weer ingetrokken omdat de dekking en uitvoering niet optimaal waren. In aanloop naar de formatie in 2024 blijven we hiervoor aandacht

vragen, alsmede voor de differentiatie van de belasting naar vliegafstand.

Het is opvallend wat voor verandering de politieke partijen de afgelopen twee jaar doormaakten op het thema luchtvaart, in positieve zin als het om klimaatbeleid gaat. Waar de opening van Lelystad Airport twee jaar geleden nog een prominente plek kreeg in het coalitieakkoord, is een meerderheid in de Kamer nu voor de sluiting van dit regionale vliegveld (op VVD, PVV en JA21 na). KLM sloeg terug en was op veel plekken in de media te zien met het eigen groeiverhaal. Met een uitgebreid opiniestuk in het *Financieel Dagblad* reageerden wij daarop, met de centrale boodschap dat krimp en transfertaks ook voor KLM bespreekbaar moeten worden.

‘De Maatschappelijke Raad Schiphol (MRS) richt zich op het verbeteren van de leefkwaliteit in de omgeving van Schiphol. Luchtvaart veroorzaakt geluidshinder, slaapverstoring en schadelijke uitstoot. Daarom is het nodig de gezondheid te waarborgen, de natuur te beschermen en de klimaatdoelstellingen te realiseren. Voor het optimaal behartigen van die belangen werkt de MRS-bewonersdelegatie intensief samen met andere organisaties zoals Natuur & Milieu.’

Matt Poelmans
MRS-bewonerslid

Wat doen we in 2024?

Met feiten, praktijkvoorbeelden en publieke steun hebben we een sterke positie opgebouwd om de groei van de luchtvaart te stoppen en alternatieven te verbeteren.

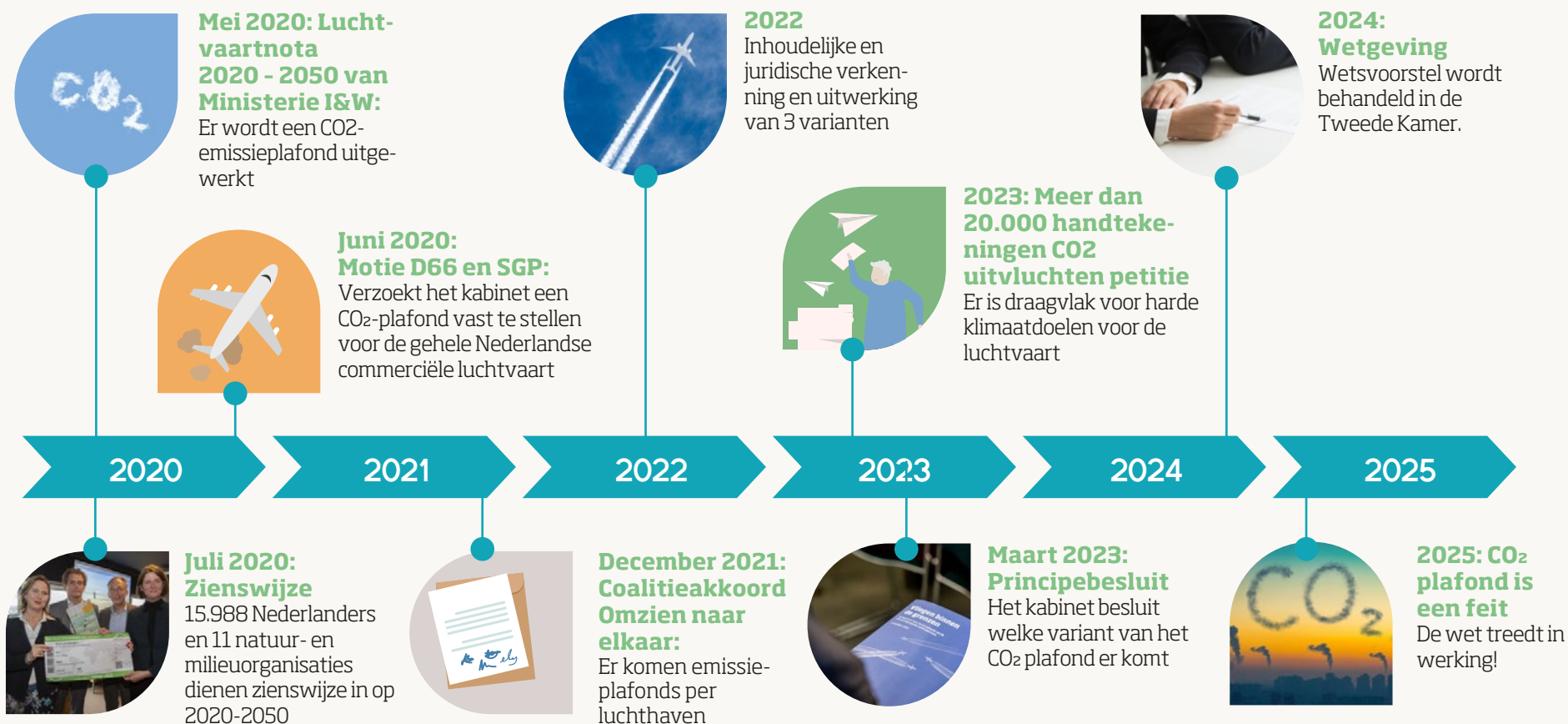
Vanuit deze positie willen we dat 2024 het jaar wordt van de juridische verankering van het CO₂-plafond. Daarvoor maken we ons hard met onze campagne en lobby. Andere speerpunten in 2024 zijn: meer duurzame brandstoffen, samenwerking met bewonersorganisaties, inzetten op verdere krimp van de luchtvaart, een eerlijkere prijs doorgevoerd krijgen, en in publicaties laten zien dat de luchtvaart een minder grote bijdrage levert aan de economie dan de sector zelf suggereert.

TIJDLIJN

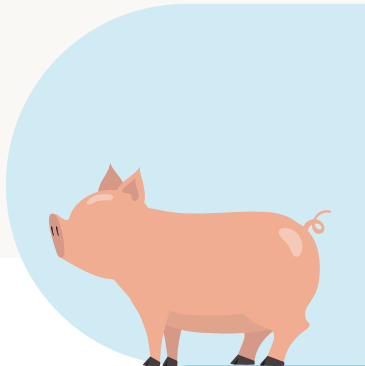
Borging van klimaatdoelen voor luchtvaart

De luchtvaart krijgt met het CO₂-plafond per luchthaven wettelijk vastgelegde klimaatdoelen

THEMA

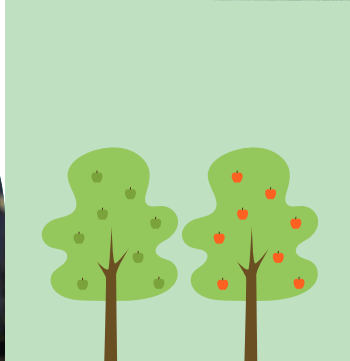
Kansen voor natuurinclusieve kringlooplandbouw

Onderzoek meest **toxische bestrijdingsmiddelen** in recreatiewater

Schadelijke effecten **bestrijdingsmiddelen** staan op **politieke** en **maatschappelijke agenda**

IMPACTDOEL

De landbouw produceert voedsel met een herstellend effect op de biodiversiteit en zonder bijdrage aan klimaatverandering.

Onze visie

Minder stikstof, een schone bodem en schoon oppervlaktewater rijk aan leven: daar willen we naartoe.

Nu biodiversiteit onder grote druk staat, raken onze ecosystemen steeds meer uit balans. Onze huidige industriële landbouw heeft grote impact op onze leefomgeving. Onze bodem raakt uitgeput en water en lucht raken verontreinigd. Een omslag naar een duurzame landbouw is van groot belang. Naar een systeem waarin de natuur weer een centrale rol krijgt in onze voedselproductie.

Een landbouw waarin natuurherstel en voedselproductie hand in hand gaan, en waaraan de groene boer ook geld kan verdienen. Daar willen we naartoe.

Bij natuurinclusieve kringlooplandbouw sluiten we kringlopen zo lokaal mogelijk, gebruiken we natuurlijke bestrijders om onze gewassen te beschermen en maken we ruimte vrij voor de

natuur. Zo brengen we onze voedselproductie weer binnen de grenzen van onze planeet en natuur.

Ons werk in 2023 om deze visie te bereiken

Minder stikstof, schoon oppervlaktewater en minder bestrijdingsmiddelen. Daar laten we ons geluid hard voor horen. In politiek Den Haag en in de maatschappij.

Over ons werk voor minder bestrijdingsmiddelen en schoon water: zie verderop onder de uitgelichte projecten 'Schoon water' en 'Stevige reductie bestrijdingsmiddelen'.

Stikstof

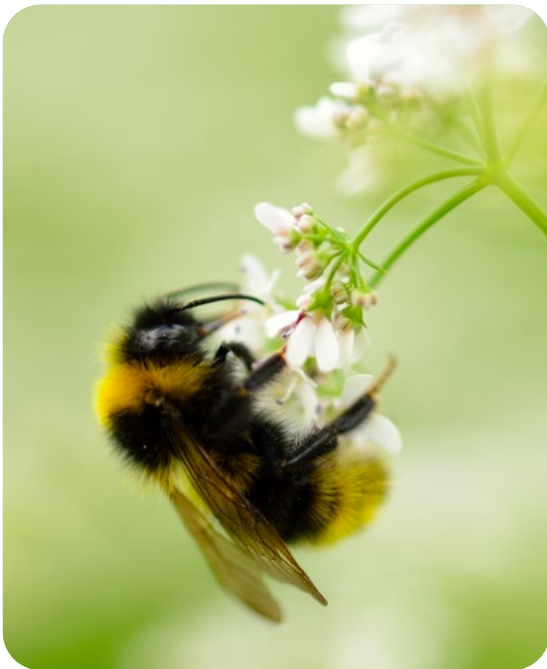
Naast de grote opgave om klimaatverandering tegen te gaan, hebben we in Nederland ook te maken met een biodiversiteitscrisis. De natuur heeft te weinig ruimte en wordt te zwaar belast, met name door stikstof. De rechter oordeelde in 2019 dat de overheidsmaatregelen om de uitstoot van stikstof terug te dringen niet werkten. Alleen door de uitstoot flink te verlagen, kunnen we de kwetsbare natuur in Nederland behouden en herstellen. Minder stikstof betekent ook een forse verbetering van de waterkwaliteit, luchtkwaliteit en volksgezondheid.

Wij werkten de afgelopen jaren aan een oplossing voor de stikstofcrisis door de handen ineen te slaan met natuurbeschermers, bouwers, boeren en bedrijven. Ons plan (onder de titel 'Duurzaam Evenwicht') versnelt de vermindering van de uitstoot van stikstof stevig. Daarnaast versterkt het de natuur, biedt het boeren toekomst en

schept het ruimte voor nieuwe economische ontwikkelingen.

Het plan is grotendeels overgenomen in beleid, al was 2023 een tumultueus jaar vanwege de verkiezingswinst van de BBB tijdens de Provinciale Statenverkiezingen en van de PVV bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Deze nieuwe politieke verhoudingen plaatsen aanzienlijke druk op de uitvoering van onze stikstofplannen.

Toch lukte het om de aanpak van 'piekbelasters' - bedrijven die veel stikstof uitstoten - door de Tweede Kamer aangenomen te krijgen. Belangrijk dat er nu een uitkoopregeling is voor de grootste stikstofuitstoters, zodat onze natuur verlicht wordt van de stikstofdeken. Overigens doet deze regeling nog niet iets voor de transitie; belangrijker is dat er regelingen komen die de boer helpen omschakelen. Maatregelen op het gebied van beloning en beprijzing moeten het voor de boer lonend maken om groen te boeren.

Eerlijke boterham voor de groene boer

Hoe kunnen groene boeren verdienen aan biodiversiteit? Daarvoor is in onze ogen een nieuw verdienmodel nodig, zodat natuurinclusieve landbouw ook financieel aantrekkelijk wordt. Een paar voorbeelden van zaken waarvoor boeren betaald kunnen krijgen: bufferstroken met hagen en houtwallen; grasland dat kruidenrijk is; duurzame methodes om te telen; en weidegang die verlengd is.

Ook een eerlijke prijs die boeren krijgen van supermarkten is een belangrijk onderdeel.

Omdat dit verdienmodel volgens ons onmisbaar is voor een succesvolle omslag in de landbouw, werkten we achter de schermen samen met het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, boerenorganisaties (LTO en de jonge boeren, NAJK) en natuurorganisaties om dit verdienmodel uit te werken. Zo kreeg Wageningen Universiteit de opdracht om een onderzoek te doen naar dit model. Daarbij

gebruikten ze een methodiek die rekening hield met de traditionele landbouw. Om ook een goed verdienmodel voor groene boeren te ontwikkelen zijn ook nieuwe onderzoeksmethodieken nodig. In 2024 zetten we hier vol op in.

Het Circulaire Varken

Doordat kringlopen nog niet goed gesloten zijn, verliezen we veel waardevolle voedingsstoffen en mineralen. Naast te veel stikstofuitstoot, heeft dit ook gevolgen voor de biodiversiteit. Om te laten zien hoe het sluiten van de kringloop in de praktijk werkt, bedachten we met enkele vooroplopende varkensbedrijven 'Het Circulaire Varken'. Een circulaire varkenshouderij biedt kansen voor varkenshouder, varken en omgeving. Bijvoorbeeld door een grotere onafhankelijkheid en weerbaarheid, en een sterkere positie in de markt.

We ontwikkelden een transitiehandleiding en organiseerden in 2023 een startbijeenkomst met varkenshouders. Daar bespraken we met de sector welke stappen er gezet kunnen worden naar de circulaire varkenshouderij van de toekomst. Met vijftien varkenshouders zetten we in 2024 het project voort. Focus ligt daarbij op de nieuwe keuzes die nodig zijn om het project tot een succes te maken, waaronder keuzes op het gebied van veevoer, energiegebruik, mest en dierenwelzijn. We hopen dat we de jaren erna kunnen aangeven hoeveel boeren een circulair bedrijf hebben.

Nieuw programma: De Groene Stad

Niet alleen in landelijk gebied maar ook in steden is er dringend behoefte aan een rijke leefomgeving voor planten en dieren. Daarom startten we in 2023 het nieuwe programma 'De Groene Stad'.

In stedelijke gebieden is er een grote noodzaak voor meer groen, aangezien de biodiversiteit er sterk onder druk staat.

'Natuur & Milieu ziet grote kansen voor meer natuur in de steden. Na een succesvol onderzoek over de versteende stad pakken we in 2024 door voor een groene leefomgeving voor mens en dier.'

Wilma Berends
Programmaleider
Groene Stad

Populaties van vogels die in steden leven, zoals de fitis, vertonen vaker een af- dan een toename. Het aantal egels in de stad halveerde de afgelopen tien jaar. Net als sinds 1995 de gemiddelde populatieomvang van vlinders.

In stedelijke gebieden liggen nog veel grote kansen voor planten en dieren. Op dit moment is meer biodiversiteit in de stad nog het werk van vrijwilligers. De ambitie van Natuur & Milieu is om die vrijwilligheid om te buigen naar bindende afspraken.

Dit jaar deden we onderzoek onder 28 grote Nederlandse gemeenten en namen we de gemeentelijke data van 2,5 miljoen bomen onder de loep. Uit de bomenmonitor die uit dit onderzoek voortkwam, blijkt dat driekwart van de geplante bomen goed is voor de biodiversiteit in de stad. Uit de studie blijkt helaas ook dat gemeenten zogenaamde invasieve exoten planten, en dat dit door de jaren heen niet afnam. Het gaat daarbij om boomsoorten die hier van nature niet voorkomen en schadelijk zijn voor dieren en planten in hun buurt. Tientallen gemeentes gingen met ons in gesprek over de bomenmonitor en denken na hoe ze hun plantbeleid kunnen aanpassen. Met ons onderzoek hadden we met zeventig publicaties een mediabereik van 20 miljoen weergaves, en waren we zestien keer op tv. NOS en Trouw besteedden er aandacht aan, en ook veel regionale media schreven over de resultaten van de gemeenten in hun werkgebied.

Actie 'Niet zonder natuur'

Na de Tweede Kamerverkiezingen in november organiseerden wij met LandschappenNL en Vogelbescherming Nederland een geslaagde actie in Den Haag. Van onder anderen tuinman Lodewijk Hoekstra kregen de nieuwe Tweede Kamerleden een biologische kamerplant aangeboden. We rolden de groene loper uit op hun eerste Kamerdag en wensten ze een mooie groene start. Samen met negentig organisaties riepen we hen hiermee op te bouwen aan een toekomst waarin ruimte is voor natuur, een gezond klimaat, en natuur- en diervriendelijke landbouw.

Het natuurgeluid is juist nu belangrijk. Dat gaven veel politici terug: 'We hebben jullie nu echt nodig.'

Sustainable Development Goals

Dit project draagt bij aan:

Karen van den Einden

Senior adviseur
public affairs

'Het was een geslaagde actie en we hebben flink wat reuring gemaakt. We spraken veel politici, onder wie de ministers Rob Jetten en Christianne van der Wal en Kamerlid Pieter Omtzigt. Er was ook mooie media-aandacht. We stonden met een artikel in de Trouw, en de actie is genoemd op Radio 4.'

UITGELICHT PROJECT

Schoon water

3200 sloten,
vennen en plassen
gemeten

772 burgerwetenschappers
'bemonsterden' door heel Nederland
kleine wateren

22% van de
kleine wateren
heeft een **goede**
waterkwaliteit

IMPACTDOEL

Geen vervuiling meer van het water door problemen bij de bron aan te pakken.

Wat houdt ons werk in?

Schoon water dat rijk aan leven is: dat is onze droom. Maar de waterkwaliteit staat in Nederland enorm onder druk. Slechts één op de vijf kleine wateren in Nederland heeft een goede waterkwaliteit en slechts 1 procent voldoet aan alle wettelijke Europese normen. Dat betekent dat veel planten en dieren die op en onder water leven, in aantallen afnemen. Het water in Nederland is sterk vervuild door onder andere mest en bestrijdingsmiddelen die via de land- en tuinbouw in het water terecht komen. Ook komt vies rioolwater, en daarmee medicijnresten, door harde regenbuien regelmatig in het oppervlaktewater terecht.

Nederland loopt een groot risico om de regels voor schoon oppervlakte- en grondwater, zoals vastgelegd in de Europese Kaderrichtlijn Water, niet te halen.

Er is daarom een grote extra inspanning nodig van beleidsmakers, politici, boeren en ketenpartners om het tij te keren.

Natuur & Milieu speelt een actieve rol om belangrijke initiatieven die de waterkwaliteit verbeteren voor elkaar te krijgen. Dat deden we in 2023 door een bewustwordingscampagne, door het verspreiden van kennis, en door lobby bij de politiek.

Wat hebben we gedaan en bereikt?

De afgelopen jaren bouwde Natuur & Milieu samen met het Nederlands Instituut voor Ecologie (NIOO-KNAW) aan een enthousiaste gemeenschap van burgerwetenschappers die zich actief inzetten voor ons onderzoek 'Vang de Watermonsters'. Met resultaat, want voor het eerst sinds de start van ons burgeronderzoek waren alle 1.350 deelnemersplekken voor de trainingen vergeven.

Burgerwetenschappers maten de kwaliteit van in totaal meer dan drieduizend kleine wateren.

De resultaten werden dit jaar meer dan tweehonderd keer uitgelicht in regionale en nationale nieuwsberichten, waaronder een item bij RTL Nieuws en Radio 1. We bereikten meer dan 12 miljoen mensen. Tijdens het verkiezingsdebat over waterkwaliteit onderstreepten politici meerdere malen de onderzoeksresultaten om de urgentie te laten zien.

Naast deze campagne zetten we ons ook op andere manieren in om het waterkwaliteitsprobleem aan te pakken. We pleitten voor een bronaanpak, een strikte toepassing en handhaving van goed beheerde bufferzones

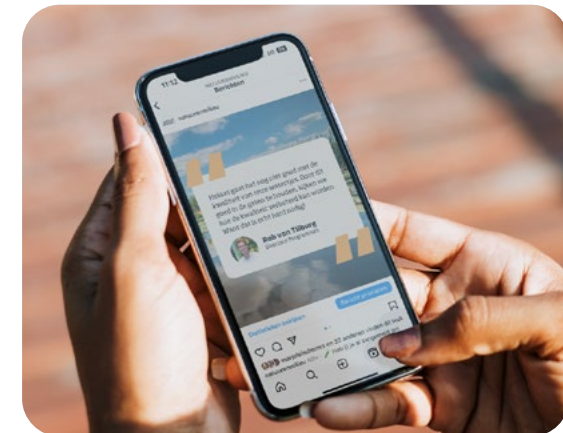
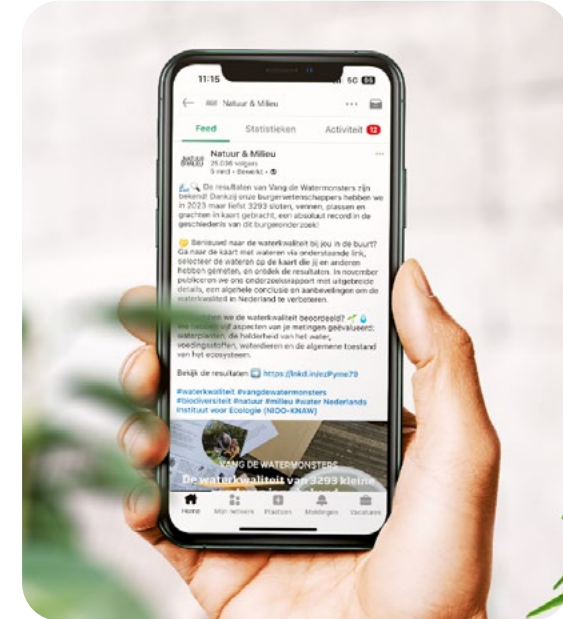

voor mest en bestrijdingsmiddelen, een verbod op chemische bestrijdingsmiddelen in specifieke situaties, en minder import van veevoer en kunstmest. Dat pleidooi hielden we bij het Rondetafelgesprek over de Kaderrichtlijn Water (KRW) in de Tweede Kamer. We schreven er samen met andere groene organisaties een *position paper* over en we spraken het ministerie van Infrastructuur & Waterstaat als 'probleemhouder' aan op zijn verantwoordelijkheid de regie te nemen.

Tijdens het debat in de Kamer over waterkwaliteit namen enkele Kamerleden delen van onze zorgen over.

Wat doen we in 2024?

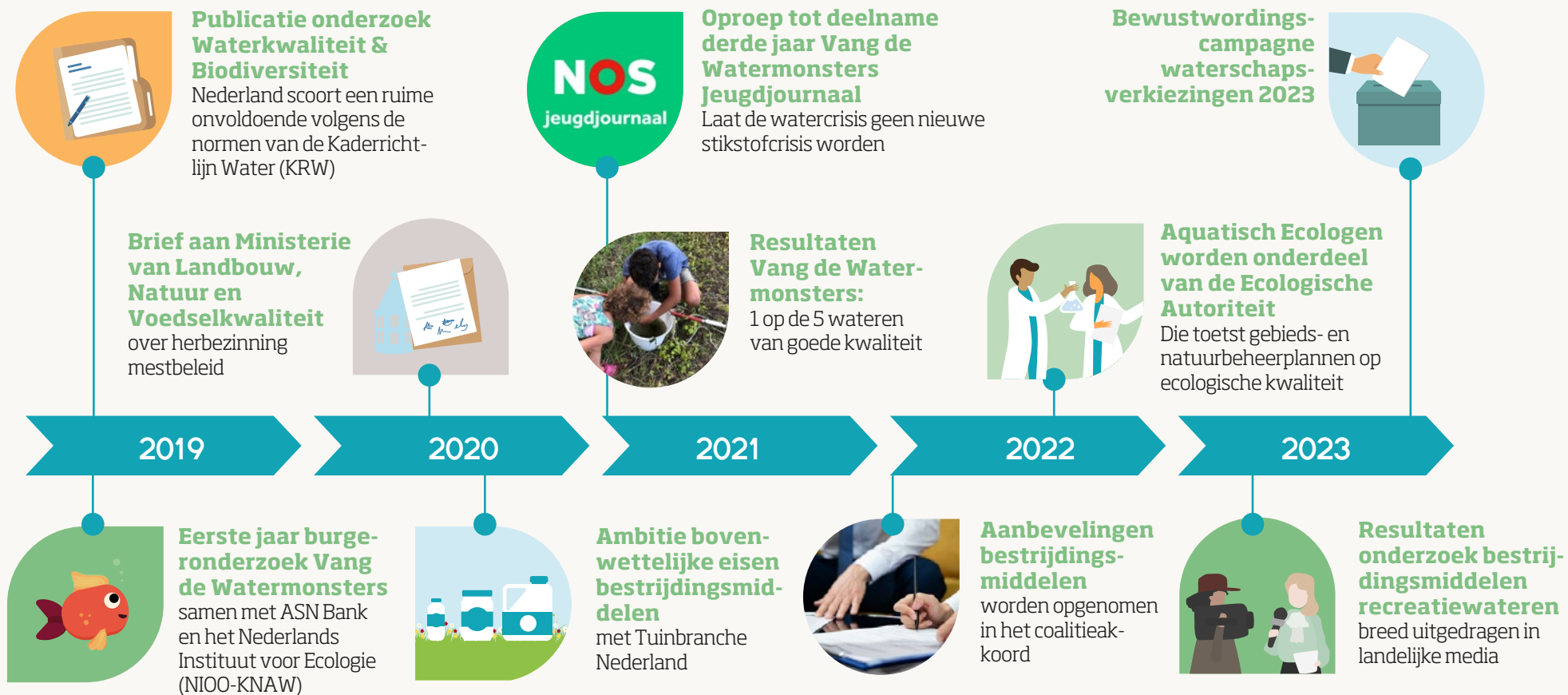
De afgelopen vijf jaar zorgden we er samen met verschillende partners voor dat het gesprek in Nederland niet uitsluitend meer gaat over waterkwantiteit, maar ook over waterkwaliteit. We creëerden met 'Vang de Watermonsters' jaarlijks veel media-aandacht, maar realiseren ons ook dat er meer nodig is. Daarom slaan we in 2024 een nieuwe weg in. Samen met belangrijke partijen in de waterwereld, zoals het NIOO-KNAW en onze burgerwetenschappers, onderzoeken we hoe we de waterkwaliteit niet alleen kunnen meten, maar ook verbeteren. Daarbij richten we ons bijvoorbeeld op waterkwaliteit in de stad. Samen doen we nieuwe kennis op over maatregelen voor schoon water en geven we de waternatuur een flinke steun in de rug.

TIJDLIJN

Vijf jaar inzet voor schoon water

Onze belangrijkste successen in vogelvlucht

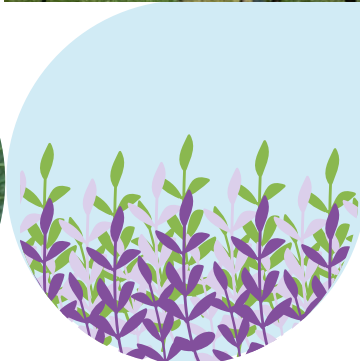
UITGELICHT PROJECT

Stevige reductie bestrijdingsmiddelen

380 items en
meer dan **36
miljoen mensen**
bereikt met
onderzoek

Manifest bestrijdingsmiddelen:
Overheid beschermt mensen
en natuur onvoldoende tegen
bestrijdingsmiddelen

IMPACTDOEL

Duurzame landbouw en stevige reductie van chemische bestrijdingsmiddelen dragen bij aan een gezonde bodem en schoon oppervlaktewater.

Wat houdt ons werk in?

Groente en fruit zonder dat er chemische bestrijdingsmiddelen op zitten. Schone lucht, gezonde bodem en florerende natuur. Willen we dat bereiken, dan zullen we het gebruik van bestrijdingsmiddelen flink terug moeten dringen. Daar pakken wij een actieve rol in.

Samen met boeren onderzoeken we alternatieven voor het gebruik van bestrijdingsmiddelen.

Daarnaast doen we onderzoek waarmee we het maatschappelijk bewustzijn over de gevaren van bestrijdingsmiddelen vergroten. Groter bewustzijn over de gevaren van bestrijdingsmiddelen helpt ons om te pleiten voor effectieve maatregelen bij de politiek. We streven ernaar dat de meest schadelijke middelen duurder worden en in sommige gevallen zelfs verboden. Bovendien pleiten we voor het niet langer toestaan van bestrijdingsmiddelen in natuurgebieden en grondwaterbeschermingsgebieden.

Wat hebben we gedaan?

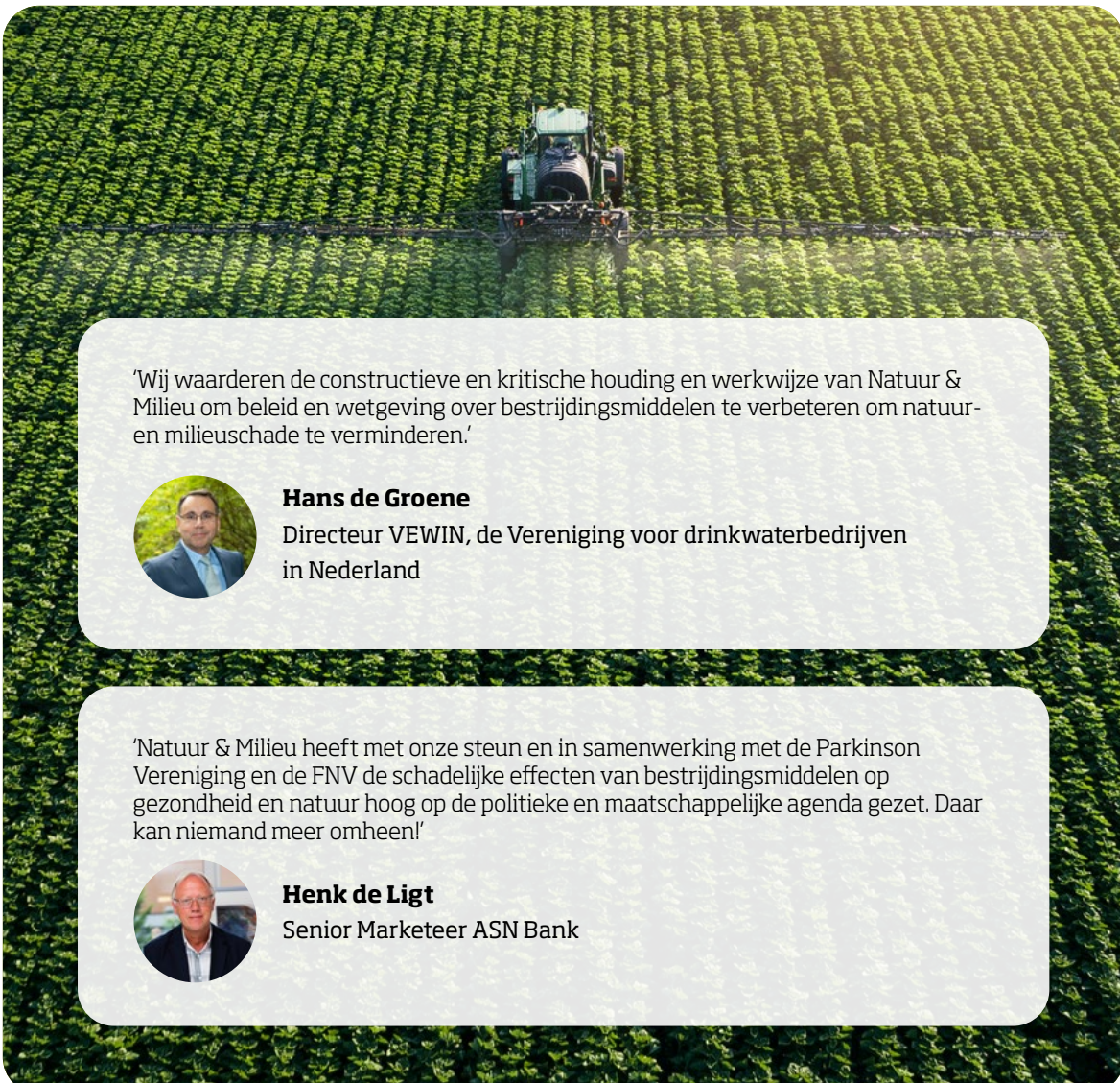
Het gebruik van bestrijdingsmiddelen ligt vrijwel nergens in Europa zo hoog als in Nederland. De overheid doet niet genoeg om mens, dier en milieu te beschermen. Daarom maakten wij samen met de Parkinson Vereniging en FNV een maatschappelijk manifest bestrijdingsmiddelen.

Centraal stond onze oproep aan de overheid om haar verantwoordelijkheid te nemen, ervoor te zorgen dat de natuur herstelt en te zorgen voor een gezonde omgeving waarin alle Nederlanders veilig kunnen wonen, werken en recreëren.

'De risico's en schadelijke effecten van bestrijdingsmiddelen op onze gezondheid en de natuur staan door onze lobby stevig op de agenda. We toonden onomstotelijk aan dat deze middelen de kwaliteit van onze natuur- en recreatiewateren aantasten. Ook in 2024 werk ik samen met mijn team en partners er hard aan het gebruik van chemische middelen te verminderen.'

Berthe Brouwer
Programmaleider
Bestrijdingsmiddelen

'Wij waarderen de constructieve en kritische houding en werkwijze van Natuur & Milieu om beleid en wetgeving over bestrijdingsmiddelen te verbeteren om natuur- en milieuschade te verminderen.'

Hans de Groene

Directeur VEWIN, de Vereniging voor drinkwaterbedrijven in Nederland

'Natuur & Milieu heeft met onze steun en in samenwerking met de Parkinson Vereniging en de FNV de schadelijke effecten van bestrijdingsmiddelen op gezondheid en natuur hoog op de politieke en maatschappelijke agenda gezet. Daar kan niemand meer omheen!'

Henk de Ligt

Senior Marketeer ASN Bank

We presenteerden het manifest aan Kamerleden en beleidsmakers. Verder kregen we steun van veertig andere organisaties, die het breed deelden met hun achterban op sociale media. Ook in de landelijke media werd het manifest onder de aandacht gebracht, in onder andere het Nederlands Dagblad en Nieuwe Oogst.

Om het manifest kracht bij te zetten, onderzochten we de aanwezigheid van giftige bestrijdingsmiddelen in recreatiewater.

Ons onderzoek toont aan dat de afgelopen jaren de meest toxische middelen nog vaak worden aangetroffen in deze wateren, ondanks het feit dat het kabinet dat wilde minimaliseren.

Het persbericht met de resultaten behaalde hoge bereikcijfers en de resultaten haalden Nederlandse nieuwsmedia, waaronder *NOS*, *Trouw* en het *AD*. Deze publicatie leidde tot in totaal 380 items en bereikte meer dan 36 miljoen mensen. De resultaten bespraken we met een brede groep belanghebbenden, waaronder de Land- en Tuinbouworganisatie (LTO), Croplife NL (belangenbehartiger van de chemische bestrijdingsmiddelenindustrie) en het Ctgb (Nederlands instituut voor de toelating van bestrijdingsmiddelen). Het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat zegde toe nader onderzoek te doen naar de vraag hoe het kan dat er zo'n groot verschil zit tussen de eisen voor toelating van bestrijdingsmiddelen en de normen voor ecologische waterkwaliteit.

Wij zullen er natuurlijk op inzetten dat op te lossen.

We droegen bij aan de motie van D66 voor een verbod van bestrijdingsmiddelen in grondwaterbeschermingsgebieden. Het ministerie is druk bezig te onderzoeken of en hoe deze motie uitgevoerd moet worden.

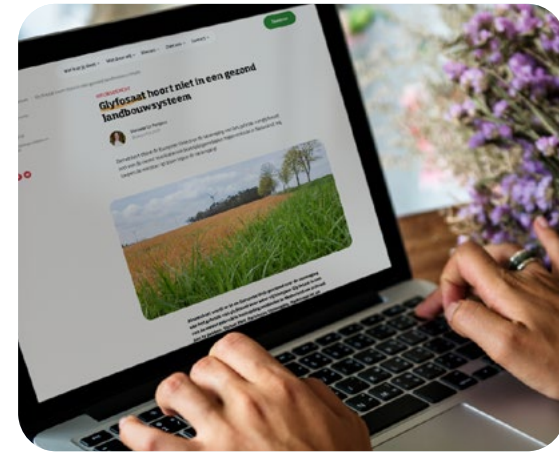

Daarnaast lobbyden we specifiek intensief tegen de Europese hertoelating van glyfosaat. Dat deden we samen met de Parkinson Vereniging en FNV. Glyfosaat is het meest gebruikte bestrijdingsmiddel ter wereld. Het heeft een enorm effect op de biodiversiteit, is waarschijnlijk kankerverwekkend en heeft een verhoogd risico op hersenziekten zoals de ziekte van Parkinson. Naast gesprekken met Kamerleden zochten we vaak de media op, waaronder aandacht in *NRC*, *Zembla* en bij *RTL Z*. Een door ons geïnitieerde wetenschappelijke brandbrief werd door 159 wetenschappers ondertekend. Na onze succesvolle politieke lobby en de gecreëerde media-aandacht nam de Tweede Kamer uiteindelijk niet één, maar twee moties aan die de minister oproepen om in de Europese Unie tegen de verlenging van glyfosaat te stemmen. Helaas is de teleurstellende uitkomst dat de Europese Commissie instemde met de verlenging.

Het opnieuw toestaan van glyfosaat in Europa voor een termijn van tien jaar is uiteraard niet het resultaat waarvoor wij werkten.

We zien wel dat door ons werk de aandacht flink is toegenomen voor de risico's van bestrijdingsmiddelen voor mens, milieu en biodiversiteit.

Ook komt er veel meer onderzoek naar de milieu- en gezondheidsrisico's van glyfosaat. Dat biedt hoop om in de toekomst alsnog glyfosaat en andere schadelijke middelen verboden te krijgen.

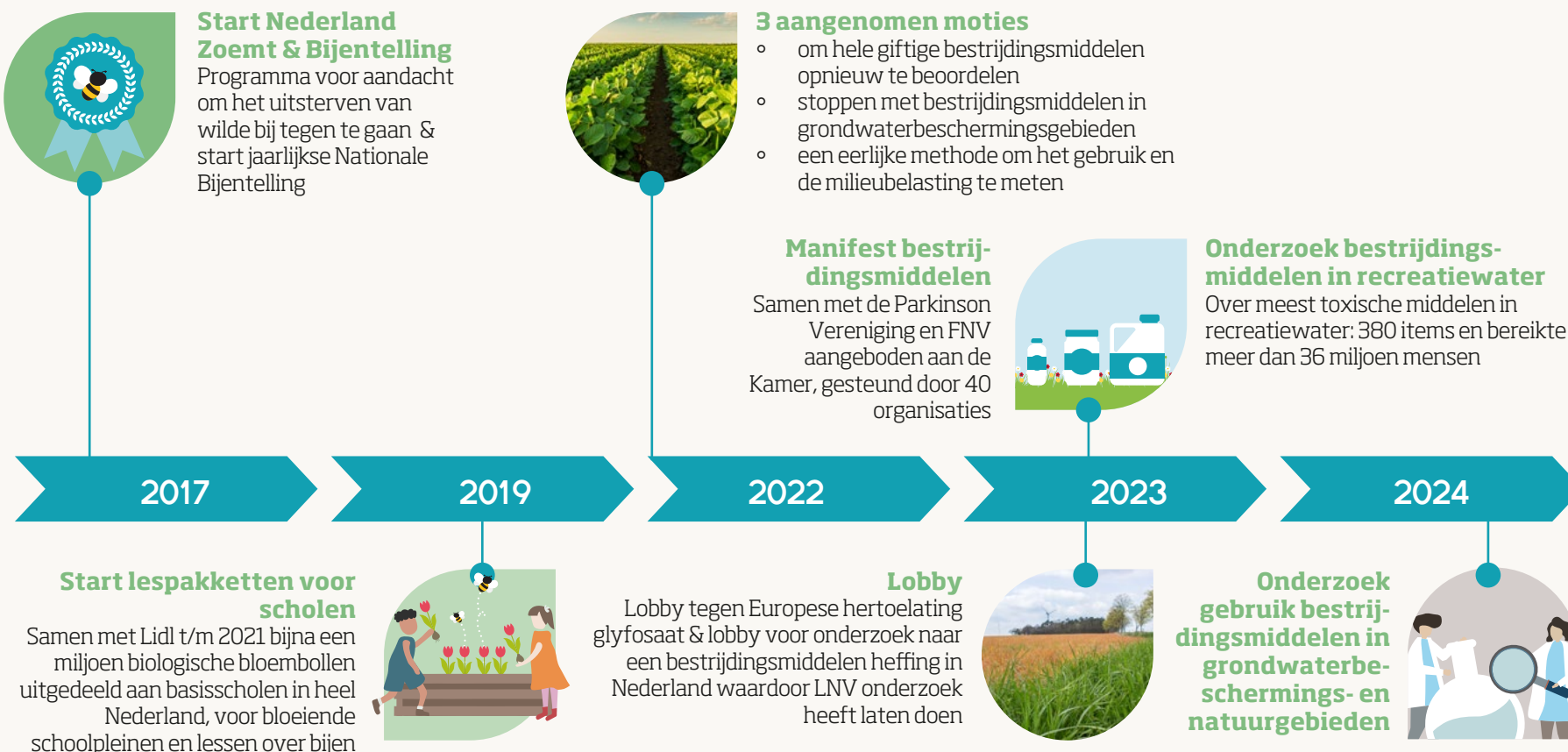
Wat doen we in 2024?

We verwachten in beleidsbeïnvloeding minder successen te behalen door de nieuwe samenstelling van de Tweede Kamer. Daarom zetten we in 2024 steviger in op stappen in de keten. Dit doen we door samen met de sector pilots en monitoring te ontwikkelen over duurzame teeltsystemen en over produceren met minder middelen. Het maatschappelijk bewustzijn voor de gevolgen van het gebruik van bestrijdingsmiddelen voor gezondheid en natuur blijven we voeden. We richten ons op onderwerpen die dicht bij mensen liggen, zoals drinkwater en gezondheid. Daarbij verliezen we de impact van bestrijdingsmiddelen op de biodiversiteit natuurlijk niet uit het oog.

TIJDLIJN

Naar een natuurinclusieve landbouw

Met minder chemische bestrijdingsmiddelen

THEMA

Circulaire economie: anders en zuiniger omgaan met producten en grondstoffen

IMPACTDOEL

Geen schade meer aan klimaat en biodiversiteit, door het stimuleren van een circulaire economie die heel anders omgaat met grondstoffen en producten.

Onze visie

Het einde van de wegwerpcultuur, zodat we spullen langer gebruiken en anders produceren en consumeren. Een circulaire economie is een economie waarin we grondstoffen duurzamer winnen, slimmer verwerken en beter recyclen. Zodat we ze eindelijk kunnen gebruiken. Wij werken aan doorbraken waardoor minder en schonere grondstoffen langer worden gebruikt, met na afloop minder afval.

Ons werk in 2023 om deze visie te bereiken

Een van de onderwerpen waarop schaarste van en schade door grondstoffengebruik bij elkaar komen, is de energietransitie. De vraag naar mineralen als kopererts, kobalt, nikkel en mangaan stijgt explosief vanwege de energietransitie. Ze zijn nodig voor bijvoorbeeld batterijen voor elektrische auto's en windturbines.

Hoe zorg je nu dat de omslag naar duurzame energie succesvol en

eerlijk is, met zo min mogelijk impact op mens en natuur?

Daarvoor ontwikkelden we samen met een aantal partners, waaronder IUCN en lokale organisaties, het project *BottomLine!*. Het project wordt mogelijk gemaakt door een bijdrage van 1,8 miljoen euro van de Nationale Postcode Loterij.

2023 stond in het teken van het opbouwen van dit project. We schreven factsheets over wind en batterijen waarin we ontrafelden waarin de grootste uitdaging in de keten zit. Een collega stond op het festival *Springtij* met dit verhaal en deed mee aan een podcast van *Artis*. De komende jaren werken we verder aan *BottomLine!*, zodat eind 2025 de politieke aandacht is toegenomen voor de noodzaak van verminderen, hergebruiken en recyclen van verantwoord gewonnen grondstoffen.

Daarnaast zien we dat het tekort aan woningen groot is en dat dit maatschappelijk probleem alleen maar toeneemt. Tegelijkertijd gebruikt de bouw veel grondstoffen en materialen die veel CO₂ uitstoten. Er is veel potentie om in plaats van nieuwbouw, bestaande bouw als uitgangspunt te nemen. Bestaande woningen ombouwen, uitbreiden en andere materialen dan beton gebruiken zien wij als mooie kans: meer woningen, minder stikstofuitstoot en meer klimaatwinst door minder materiaalgebruik. Een ander voordeel: er is minder cement en staal nodig, waardoor de vraag afneemt in de industrie, en daarmee de uitstoot. Daar gaan we in 2024 aan werken.

De industrie produceert in Nederland ook heel veel plastic uit olie. Het ministerie van Infrastructuur & Waterstaat wil een norm voor circulair plastic opzetten. Een goed idee, alleen met het risico dat hoogwaardig plastic uitgeruild wordt door laagwaardig. Je krijgt bijvoorbeeld meer bempaaltjes, maar veel minder producten die van 'moeilijk' gerecycled plastic zijn gemaakt. Wij brachten deze risico's onder de aandacht bij het ministerie om mee te nemen in de uitwerking van de nieuwe norm in 2024.

Sustainable Development Goals

Dit project draagt bij aan:

Pers & media

Natuur& Milieu werd **2.247 in de media genoemd** in 2024

Deze mediaberichten zijn samen **328 miljoen keer bekeken of beluisterd**

Een **PR-waarde** van **5,9 miljoen euro**

Natuur & Milieu zoekt de media op om aandacht te vragen voor klimaatbeleid en herstel van biodiversiteit. We geven onderzoeksinstituten opdracht tot onderzoek en delen de resultaten met media. Soms zie je onze campagnes ook in de media, met als doel mensen een duurzame stap te laten zetten. We reageren in de krant, online, op radio en tv op politieke ontwikkelingen die betrekking hebben op klimaatbeleid of natuurbescherming.

Belangrijke onderwerpen in 2023 waren bestrijdingsmiddelen, klimaatbeleid voor de luchtvaart en industrie, waterkwaliteit en het bomenbeleid in gemeenten.

Natuur & Milieu werkt enerzijds aan het agenderen van problemen, zoals de grote vervuiling door de industrie en gezondheidsschade door het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen in de landbouw. Anderzijds publiceren we ook over oplossingen, zoals een CO₂-plafond voor de luchtvaart of een isolatietegoed voor de slechtst geïsoleerde huizen. Daarbij gaan we graag het gesprek aan om te laten zien hoe we dit voor ons zien.

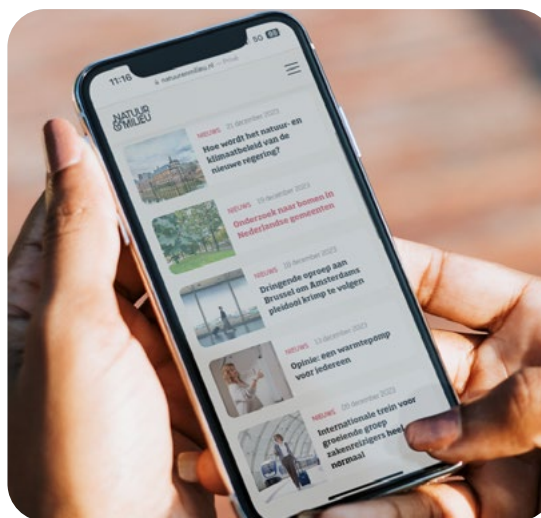
We werken zo veel mogelijk samen met andere maatschappelijke organisaties en bedrijven om een breedgedragen geluid te laten horen in de media, samenleving en Den Haag. Ook bij projecten die zich ver weg afspelen van de bewoonde wereld, proberen we het publiek te betrekken. Zo organiseren we persexkursies naar de windparken op de Noordzee, waar

'Aandacht van de media is voor ons heel belangrijk om klimaat en natuur hoog op de agenda te houden. We brengen onze onderzoeken in de publiciteit en volgen de ontwikkelingen in Den Haag op de voet.

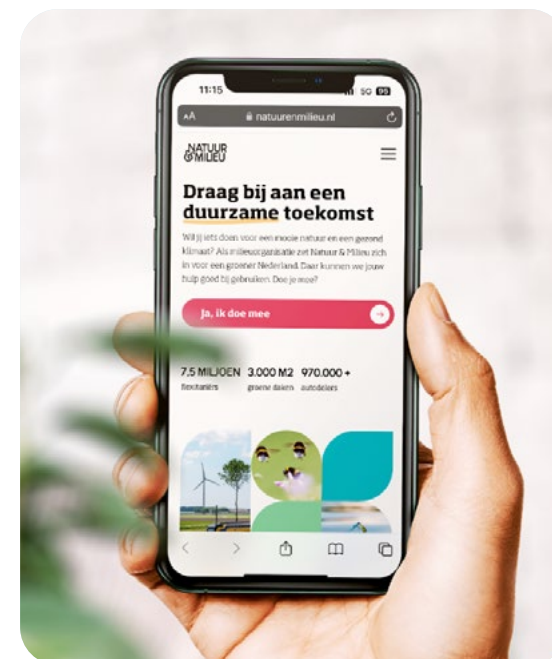
Ons werk haalt meer dan wekelijks de pers en daar zijn we ontzettend blij mee. Het verhoogt de druk op politici om problemen aan te pakken en we hopen dat er zo meer mensen betrokken raken bij onze missie voor een schoner, gezonder en groener Nederland.'

Diewertje Penders
Persvoorlichter

we onderzoek doen naar natuurontwikkeling met kunstmatige oesterbanken en andere technieken.

Bereik & achterban

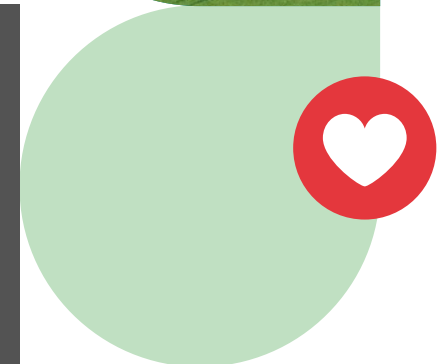
30.438
Nieuwsbrieflezers

84.295
Socialemediavolgers

732.943
Unieke
websitebezoekers

ACHTERBAN

Websitebezoekers (alleen corporate website)	732.943
Nieuwsbriefabonnees (actieve leden)	30.438
Socialemediavolgers	84.295

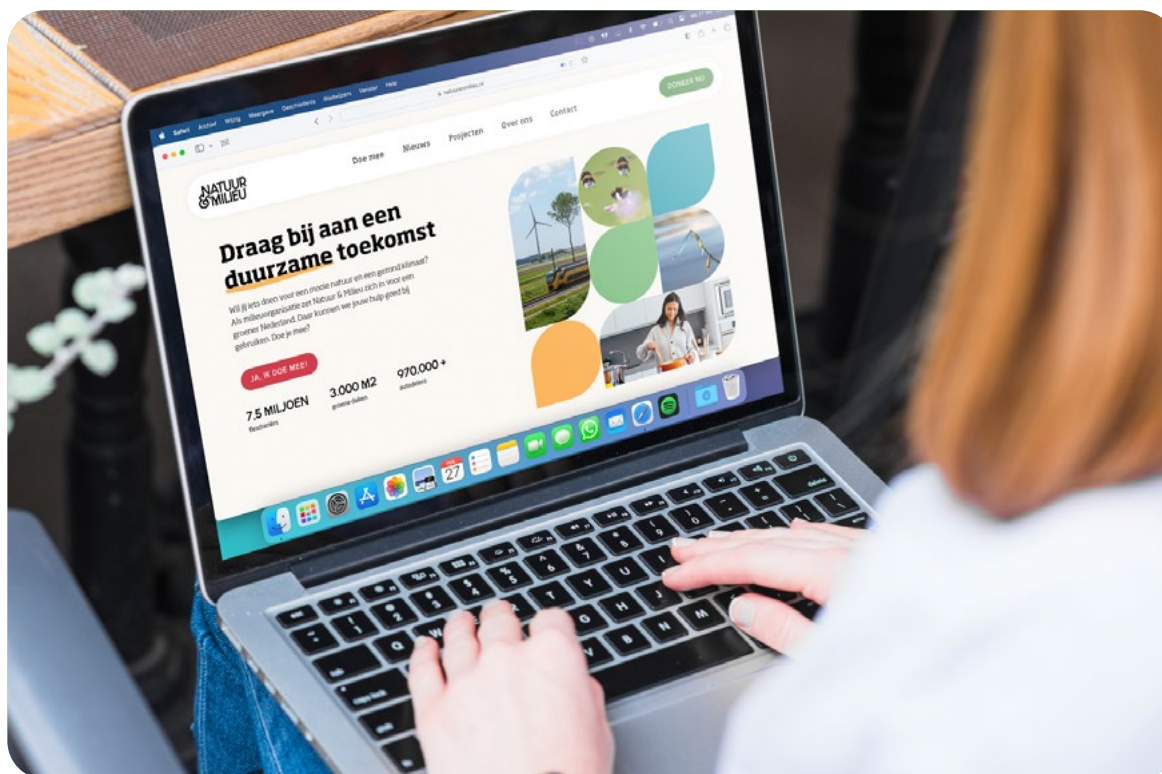
nog meer mensen warm te maken voor steun. In het verlengde daarvan verbeterden we ons donatieformulier, om doneren nog makkelijker te maken. Naast het corporate platform beheerden we dit jaar nog de websites van het programma Nederland Zoemt, De Rijke Noordzee en het project Het Circulaire Varken. De website voor het programma Mission Reuse droegen we over aan onze partners en valt niet langer onder ons beheer.

Websites

Het afgelopen jaar voerden we diverse wijzigingen door op de Natuur & Milieu-website. Deze grote structurele wijzigingen zijn gedaan voor een betere gebruikerservaring en moeten op de lange termijn leiden tot meer betrokken bezoekers. Onze artikelen met tips en informatie over duurzamer leven brachten we onder in een kennisbank, ingedeeld per thema.

Hierbij zetten we stappen om alle pagina's goed vindbaar te maken in de zoekmachines en ze te laten aansluiten bij vragen die onder de mensen leven.

Dit alles om nog meer mensen te bereiken en te kunnen betrekken bij onze onderwerpen. We voerden ook diverse wijzigingen door om websitebezoekers te activeren en naar onze campagnes te leiden of donateur te maken. Campagnes kregen een meer centrale plek op de website en onze fondsenwervende pagina's breidden we uit met nieuwe kenmerken om

Sociale media

Op onze sociale media steeg het aantal volgers met 10,4 procent ten opzichte van 2022, met daarbij een consistent interactieniveau op onze posts. Dit bereikten we door actief en regelmatig te communiceren over onze activiteiten en in te spelen op de actualiteit. We gebruiken hiervoor verschillende contentvormen, zoals video's, quotes en infographics. De focus lag op het vertellen van persoonlijke verhalen en het opzoeken van interactie. Hiermee vergroten we ons bereik en betrekken we volgers. Daarom willen we hierop nóg meer inzetten in 2024, bijvoorbeeld door onze eigen experts aan het woord te laten.

'Door onze online aanwezigheid brachten we opinies en onderzoeken, nieuwsberichten en campagnes onder de aandacht, gingen we het gesprek aan en droegen we bij aan de impactdoelen. In 2023 speelden sociale media een belangrijke rol in het agenderen van de schadelijke effecten van bestrijdingsmiddelen op de gezondheid en de natuur, ons plan over het afbouwen van fossiele brand- en grondstoffen, de lobby voor een CO₂-plafond voor elke Nederlandse luchthaven, en natuurlijk de Tweede Kamerverkiezingen.'

Mark de Jongh
Content Marketeer

Nieuwsbrieven

In 2023 verstuurden we onze maandelijkse nieuwsbrief naar de nieuwsbrieflezers en een Zeekracht-nieuwsbrief speciaal voor onze Zeekracht-donateurs. Ondanks het feit dat lezers onze nieuwsbrief gemiddeld beoordelen met het cijfer 8, daalde ons actieve klantenbestand dit jaar verder met 6 procent. Met verschillende campagnes stuurden we in 2023 aan op werving van nieuwe lezers, maar dit was niet afdoende om de uitstroom te compenseren. Voor volgend jaar ligt daarom de nadruk op verdere verbetering van de nieuwsbrief, zowel uiterlijk als inhoudelijk, het werven van nieuwe lezers, en heractivatie van het nieuwsbriefbestand.

Donateurs

De gevolgen van klimaatverandering en het verloren gaan van de natuur blijven onverminderd in het nieuws.

Veel mensen willen zich inzetten voor een schoner, gezonder en groener Nederland.

Ongeacht de politieke voorkeur. Afgelopen jaar kon ons werk op bestrijdingsmiddelen en verduurzaming van de luchtvaart rekenen op gulle financiële steun. Er kwamen veel nieuwe donateurs bij, en veel van onze huidige donateurs gingen ons extra steunen.

'Dat wij ons - net als velen - grote zorgen maken is helder, wat dat politiek komend jaar oplevert is nog maar zeer de vraag. Wij hebben onze bijdrage aangepast én verhoogd, elk beetje helpt. Ga vooral zo door met de campagnes om meer mensen te overtuigen dat het anders moet!'

Betrokken donateur
(naam is bekend bij redactie)

'In 2021 kwamen wij in contact met Natuur & Milieu en hebben een eerste bezoek afgelegd. We waren onder de indruk van hun gedrevenheid en gedetailleerde kennis op het gebied van luchtvaart, schone industrie, bestrijdingsmiddelen en klimaat. Ze hebben een unieke aanpak van complexe problemen: het bij elkaar brengen van belanghebbende partijen, zoals bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de politiek. Door goed te luisteren naar hun problemen en deze uitvoerig te bespreken kunnen gezamenlijk - zonder polarisatie - werkbare oplossingen gevonden worden. Met de uitkomsten hiervan kan Natuur & Milieu druk uitoefenen op de politieke besluitvorming in Nederland en de EU. De Stichting Flexi-Plan steunt sinds 2001 o.a. een aantal grotere organisaties die actief zijn op het gebied van natuur, milieu en klimaat, inmiddels behoort Natuur & Milieu tot de top 5 van de organisaties die wij steunen.'

Frans Meijer
Stichting Flexi-Plan

'Iedereen geeft op zijn eigen manier om onze leefwereld, vanuit eigen idealen, en motivaties. Het blijft voor mij bijzonder dat we donaties en nalatenschappen ontvangen van een groep betrokken mensen die ons een warm hart toedragen.'

Sandra van Kuijk,
Relatiemanager Donateurs

Blijven geven om onze leefwereld

In 2023 vernieuwden wij de brochure over nalaten aan Natuur & Milieu, en verstuurd hem aan een betrokken groep donateurs. Er vonden mooie gesprekken plaats over onze leefwereld waar iedereen op zijn eigen manier, vanuit eigen idealen en motivaties, om geeft. Wij begrijpen dat nalaten aan een goed doel zoals Natuur & Milieu een weloverwogen keuze is.

Wij zijn dan ook dankbaar dat we in 2023 weer een aantal mooie nalatenschappen ontvingen.

Voor donateurs die bijleven met een grote gift aan het werk van Natuur & Milieu willen bijdragen introduceerden we in 2023 het programma De Grote Groene Gevers. Zo'n grote gift stelt ons in staat om nog grotere stappen te zetten en groene oplossingen op te schalen.

Dankbaar en betrokken

Om te benadrukken hoe blij we zijn met elke gift, bedanken we onze donateurs. Waar mogelijk doen we dat ook persoonlijk, omdat we zien dat dat op prijs wordt gesteld. In 2023 maakten we van ons donateursblad Update een speciale editie over biodiversiteit en een over onze speerpunten in de verkiezingen. Bovendien bleven we inspireren en vertelden we over de voortgang en resultaten van onze projecten via mails, nieuwsbrieven, kaartjes en onze socialemediakanalen.

'In mijn woonplaats heb ik ervaren hoe je in enkele tientallen jaren een prachtig en rijk gebied kunt reduceren tot een troosteloos geheel waar bijna al het leven verdwenen is. Eenzelfde proces heeft zich afgespeeld in de Noordzee; leeggevestigd met steeds grotere schepen en netten. Daarom is het verheugend dat Natuur & Milieu, samen met Stichting De Noordzee, het initiatief heeft genomen tot het project De Rijke Noordzee. En dat heeft binnen 5 jaar een verrassend mooi succes opgeleverd. Er leeft en groeit van alles in de windparken waardoor het ecosysteem van de zee en alles wat daarvan afhankelijk is de kans krijgt om te herstellen. Dat is niet alleen heel mooi om te zien en van te genieten maar ook heel belangrijk omdat de zee een grote leverancier is van voedsel voor de volkeren. Daarom steun ik dit project van harte als donateur. Ik spreek de hoop uit dat ook de andere projecten als landbouw en milieu op termijn een dergelijk succes is vergund.'

Mevr. Drs. M. van Gorp

Betrokken donateur

Echte impact met elke euro

Van elke gedoneerde euro kwam minimaal 89 cent ten goede aan de inhoudelijke doelstellingen van Natuur & Milieu. Ongeveer 6 cent werd besteed aan beheer en administratie, bijvoorbeeld personeelskosten. Om onze doelen te bekostigen, doen we aan fondsenwerving. We besteedden in 2023 maximaal 5 cent van uw euro aan fondsenwervende activiteiten.

Vragen van ons publiek

Natuur & Milieu beantwoordt alle vragen en informatieverzoeken die via e-mail binnenkomen. Deze vragen gaan vaak over informatie van Natuur & Milieu die tot het publiek komen via mediaoptredens, publicaties en nieuwsbrieven, en campagnes zoals 'Hoe gasvrij ben jij?'

Alle vragen werden in 2023 beantwoord door een team van vier betrokken vrijwilligers.

In 2023 zijn 722 publieksvragen verwerkt, een daling ten opzichte van 2022 (830).

Van alle binnengekomen berichten waren er zeventien kritisch over het handelen van Natuur & Milieu of een van onze partners. Deze klachten over leveranciers, onze inhoudelijke activiteiten of administratieve zaken zijn alle opgevolgd, of doorverwezen naar de betreffende leverancier. Hiermee steeg het aantal geregistreerde klachten ten opzichte van 2022 (dertien kritische berichten). De gemiddelde afhandeltijd van de publieksvragen was 5,2 werkdagen.

Echte impact met elke euro

- 89 cent - doelstellingen
- 6 cent - beheer & administratie
- 5 cent - fondsenwervende activiteiten

Organisatie & duurzaamheid

Onze mensen zijn de grootste kracht voor Natuur & Milieu.

We bereiken alleen de impact die nodig is door te werken met mensen die vanuit hun talenten functioneren, het goed naar hun zin hebben, en voor wie alles om hen heen goed geregeld is.

De bakermat van 'Het Nieuwe Werken'

Natuur & Milieu bedacht jaren geleden de term 'Het Nieuwe Werken'. Logisch dus dat we die denkwijze en flexibiliteit centraal stellen in ons personeelsbeleid. Ons kantoor is een ontmoetingsplek voor collega's; een ruimte voor creatieve samenwerking, brainstormen en vergaderen. Daarnaast is er de mogelijkheid om op sabbatical te gaan en mag je, zoals meerdere collega's doen, een aantal weken in het jaar vanuit het buitenland werken. Ook bieden we collega's de mogelijkheid om drie vakantiedagen in te ruilen tegen een opleiding buiten het werkveld, bijvoorbeeld een yogacursus.

Werving en selectie

Door de krappe arbeidsmarkt vissen we in een kleinere vijver bij het aantrekken van nieuwe mensen. We worden wel steeds creatiever om de beste mensen aan ons te binden: zo werven we via meer kanalen, maakten we de vacaturepagina aantrekkelijker en hebben we nieuwe aantrekkelijke secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals de optie voor sabbaticals. In 2024 gaan we een video en speciale pagina's op onze website

'Tijdelijk in het buitenland werken geeft mij de gelegenheid om af en toe een change of scenery te hebben. Dat geeft rust én biedt inspiratie. Ik ben in een berghuisje in Zwitserland gaan werken. Nadat ik mijn laptop dichtklapte kon ik direct de berg op wandelen. Dan zie je ook meteen waar je hard aan werkt: behoud van de prachtige natuur.'

Juliet van Es
Campagne-
leider

maken om extra aandacht te trekken voor toekomstig talent.

Opleidingen en coaching

We zijn een missiegedreven organisatie waar professionals graag werken. We vinden het belangrijk dat mensen kunnen groeien en geven collega's dan ook volop de ruimte om hun vaardigheden uit te breiden. Dat kan zijn met een cursus biodiversiteit, een training in onderhandelen en debatteren, maar ook met een training tafelvoetbal van onze gedreven in-house professionals.

Verandering maak je samen. En zelf verander je ook. Natuur & Milieu verandert graag met haar collega's mee. We bieden ze daarom volop gelegenheid zich te ontwikkelen. Met een opleidingsbudget, veel gelegenheid van elkaar te

leren en buiten de lijnen te denken in de volgende stap. We willen natuurlijk heel graag collega's behouden. Maar kunnen wij niet meer bieden wat iemand nodig heeft? Dan ondersteunen we bij het zoeken naar de volgende stap.

Diverse en inclusieve organisatie

Natuur & Milieu is de milieuorganisatie waar iedereen zich thuis moet voelen. Wij vinden het essentieel om te werken met een diversiteit aan mensen, perspectieven en kwaliteiten. Vanuit leeftijd, ervaring, achtergrond, gender, seksuele voorkeur en karakter. Voor iedereen is ruimte. We bieden iedere medewerker gelijke kansen om talenten te ontplooiën en streven naar een open, veilige en inclusieve werkomgeving. Er is geen loonkloof tussen mannen en vrouwen omdat er rekening wordt gehouden met factoren als het aantal contracturen en ervaring.

'Met een aantal collega's van Natuur & Milieu inventariseerde ik waar de organisatie staat en wat de ambities zijn. We werken in 2024 verder aan een plan van aanpak voor de ontwikkeling naar een meer diverse en inclusieve organisatie. Bijvoorbeeld met een workshop 'objectief werven en selecteren'.

Fernanda Wessels
Adviseur inclusieve
teams en organisaties

Prioriteit is om herkenbaar te zijn in de samenleving. Zowel in onze manier van schrijven, als de invalshoeken. Onze wervingsstrategie richt zich daarom steeds op nieuwe kanalen en manieren om zo veel mogelijk mensen met verschillende achtergronden bekend te maken met onze organisatie en de vacatures die we hebben.

Het maakt ons niet uit waar je geboren bent, van wie je houdt en waarin je gelooft. We kijken naar je kennis, kunde, ervaring en talenten, en wat je daarmee voor onze organisatie kunt betekenen.

Integriteitsbeleid

Een prettige en veilige werkomgeving voor collega's en vrijwilligers is voor ons een vereiste. Daar past ongewenst gedrag niet in. Daarom doen we er veel aan om dit te voorkomen. We streven een open cultuur na. We gaan over ongewenst gedrag met elkaar in gesprek en evalueren dit minimaal één keer per jaar in een gezamenlijke bijeenkomst. Daarnaast hebben we een gedragscode, integriteitsbeleid en een

vertrouwenspersoon. Bij de vertrouwenspersoon kwamen afgelopen jaar vanuit verschillende collega's meldingen binnen over vijf situaties. Zij heeft advies gegeven, geluisterd en bijgestaan en, waar mogelijk, dit verder gebracht bij de juiste personen om tot een oplossing te komen. Ook zijn we sinds 2020 aangesloten bij een extern meldpunt. Hier kwamen in 2023 geen meldingen binnen.

	Totaal*		Fulltime	Parttime
Man	17	30%	1	16
Vrouw	39	70%	5	34
Totaal	56	100%	6	50

'Ik vond de diversiteit in het werk het meest aansprekend in mijn stage. Van berichten plaatsen op sociale media tot campagnes bedenken en van teksten schrijven voor de website tot het analyseren van resultaten. Er hangt een positieve sfeer. Er zijn altijd collega's die graag een praatje maken. Ik heb het echt naar mijn zin gehad en veel geleerd.'

Nikki Puddu

Stagiair team Campagnes

Personele bezetting

Alle impact en resultaten waren niet mogelijk zonder onze collega's. Er werkten eind 2023 56 medewerkers bij Natuur & Milieu. We verwelkomden acht nieuwe collega's en namen afscheid van zes collega's die Natuur & Milieu verlieten. Alle aantallen en percentages die betrekking hebben op de personeelsbezetting zijn inclusief de Groene11 en exclusief stagiairs, uitzend- en oproepkrachten.

Freelancers

Ook in 2023 werkten we met veel plezier met een aantal freelancers en zzp'ers samen. Allemaal professionals die passen bij Natuur & Milieu, met wie we een goede relatie onderhouden en die ons graag tijdelijk ondersteunen tijdens piekmomenten in de teams. We zien ze dan ook niet als externen, maar ze voelen voor ons helemaal als collega's.

Stagiairs/afstudeerders

Studenten zijn de werknemers van de toekomst. Daarom biedt Natuur & Milieu studenten graag de kans om stage te lopen of

een afstudeeronderzoek te doen. We zijn vaak geholpen met hun frisse blik en nieuwe kennis. In 2023 kregen we ondersteuning van vijf stagiairs.

Vrijwilligers

Ons kantoor werd in 2023 bestierd door zes betrokken en actieve vrijwilligers, waarvoor de organisatie heel dankbaar is. Zij hebben het eerste contact met onze achterban als er vragen zijn, en helpen mee met onderzoeken en projecten.

Vitale organisatie en ziekteverzuim

We hebben continu aandacht voor elkaar, voor een goede balans in het werk en een gezonde werkomgeving.

Om dat te kunnen bereiken ligt de focus op vitaliteit, het voorkomen van verzuim en de verzuim-begeleiding bij de leidinggevenden en de medewerkers.

Het is helaas niet helemaal te voorkomen dat collega's ziek worden. In 2023 hadden we gelukkig minder ziekmeldingen dan het jaar ervoor, in cijfers uitgedrukt was het in 2023 6,47 procent (in 2022: 6,93 procent). We geven in 2024 extra aandacht aan de vitale werkomgeving.

'Het vertegenwoordigen van alle medewerkers is essentieel om te zorgen voor optimale arbeidsomstandigheden, verminderen van werkstress en een goed draaiende organisatie. In de ondernemingsraad zie ik kansen om dit te realiseren.'

Jan Willem Streefkerk
Senior projectleider
Mobiliteit, lid OR

Ondernemingsraad

Naast de basistaken bekijkt de Ondernemingsraad jaarlijks welke speerpunten zij benoemen: in 2023 waren dit ziekteverzuim en diversiteit & inclusiviteit.

Er is regelmatig overleg tussen OR en directie, en tweemaal per jaar met de Raad van Toezicht. De OR dacht in 2023 onder meer mee over de aanpak van werkdruk en de hoogte van de loonindexering.

Daarnaast nam de OR het initiatief om met de collega's het gesprek aan te gaan over diversiteit en inclusiviteit. Daarvoor organiseerde hij twee organisatiebrede bijeenkomsten. Doel van dit traject is enerzijds meer kennis en bewustzijn opdoen over deze onderwerpen en daarnaast het faciliteren van dialoog tussen medewerkers over het belang van een inclusieve werkcultuur

en de zoektocht naar een betere aansluiting en afstemming op de samenleving.

De ondernemingsraad bestond eind 2023 uit: Jan Willem Streefkerk, Mark de Jongh, Dieuwertje Penders, Atse van Pelt en Daphne Schoneveld (voorzitter).

Duurzaamheid bij Natuur & Milieu

Het zou ook niet anders kunnen met onze naam: wij werken in een duurzaam kantoorpand. Naast de 250 zonnepanelen op de daken hebben we ook een groen dak. Het pand is zo aangepast dat het energielabel A heeft.

Onze inrichting is zo duurzaam mogelijk, door hergebruikte meubels en vloertegels, energiezuinige apparatuur en verlichting.

Met fairtrade, biologische koffie en thee en plantaardige melk. Zoals je mag verwachten, zijn onze lunches bij vergaderingen en bijeenkomsten altijd vegetarisch en optioneel veganistisch. We letten bij de aanschaf van spullen op de duurzaamheid ervan. Papierverbruik ontmoedigen we en ons afval scheiden we in vijf stromen. Als we dan toch iets printen, doen we dat op gerecycled papier met duurzame inkt. We kiezen daar ook onze leveranciers op uit.

We zijn goed bereikbaar met openbaar vervoer: het kantoor is op loopafstand van twee stations. Alle medewerkers van Natuur & Milieu reizen zowel voor hun woon-werkverkeer als voor zakelijke reizen zo veel mogelijk per fiets en met het openbaar vervoer. We hebben een fietsregeling voor de medewerkers. In de garage en voor het kantoor zijn diverse laadpalen aanwezig. Indien nodig wordt gebruikgemaakt van (elektrische) deelauto's.

Verwarming en elektriciteitsverbruik in ons kantoor vormen de hoofdmoot van de CO₂-uitstoot van Natuur & Milieu. Jaarlijks compenseren we onze niet te vermijden CO₂-uitstoot via Fairtrade Carbon Credits van FairClimateFund. We compenseerden over 2023 voor 20 ton CO₂-uitstoot.

Onafhankelijkheid

Onze onafhankelijkheid is onze grootste kracht. Die willen we niet op het spel zetten. De bedrijven en overheden waarmee we samenwerken willen bijdragen aan onze doelen. Ze helpen ons om het klimaatprobleem aan te pakken en te werken aan het herstel van biodiversiteit. Zij streven samen met ons naar een duurzame toekomst voor iedereen. We spreken geen exclusiviteit af voor langere tijd, zodat we in vrijheid kunnen inspelen op nieuwe ontwikkelingen. De beste oplossingen over een paar jaar zijn wellicht andere dan die van vandaag.

De basis voor onze onafhankelijkheid is de jaarlijkse bijdrage van de Nationale Postcode Loterij van 1,8 miljoen euro.

Daarnaast zijn de steun en bijdragen van onze donateurs en andere fondsen onontbeerlijk. Deze financiële steun biedt vaak de mogelijkheid om een project stevig neer te zetten en maakt daarnaast juist die werkzaamheden mogelijk die hard nodig, maar lastig financieerbaar zijn.

Samenwerkingen

Om onze doelen en impact te bereiken, werken we samen met andere ngo's en met bedrijven en overheden. Onze focus ligt op Nederland, waar nodig op Europa.

Samenwerking met andere ngo's

Natuur & Milieu werkt zowel in Nederland als op Europees niveau samen met andere milieuorganisaties. Door slim samen te werken en af te stemmen, kunnen we meer focus in ons werk aanbrengen en meer impact bereiken.

Dat doen we onder andere in de Groene11, een samenwerkingsverband van inmiddels dertien Nederlandse natuur- en milieuorganisaties.

De Groene11- medewerkers zijn een vast aanspreekpunt voor de

politiek in Den Haag. Daarnaast informeren zij de aangesloten natuur- en milieuorganisaties over ontwikkelingen in de Tweede Kamer en adviseren zij hen bij hun beleidsbeïnvloeding.

De Groene11-medewerkers zijn onze 'ogen en oren' in Den Haag, maar vertegenwoordigen ons niet inhoudelijk. Zij werken vanuit een klein kantoor in Den Haag en zijn in dienst van Natuur & Milieu.

De uitvoering van het nationale Klimaatakkoord is een van de thema's waarop we de afgelopen jaren veel samenwerkten met de provinciale Milieufederaties, Greenpeace en Milieudefensie. Natuur & Milieu en de Natuur en Milieufederaties zegden in 2019 hun steun toe aan het

Klimaatakkoord. Wij gingen samen hard aan de slag om de afspraken uit het akkoord uit te voeren en aan te scherpen. In 2022 publiceerden we gezamenlijk met Greenpeace en Milieudefensie een studie van het Climate Institute waaruit blijkt dat het kabinet de klimaatdoelen moet bijstellen om binnen het Nederlandse CO₂-budget voor 1,5°C te blijven.

Daarnaast werken we binnen de Groene11 samen aan het Noordzeeakkoord, aan een uitweg uit de stikstofcrisis, aan de gebiedsgerichte aanpak van het landelijk gebied, en aan klimaatbeleid voor de luchtvaart. Ook organiseerden we met Groene11-organisaties verschillende masterclasses over waterkwaliteit en bestrijdingsmiddelen, en de vierjaarlijkse klimaat- en energieborrel voor ambtenaren en politici, die steeds drukker wordt bezocht. Daarnaast organiseerden we samen met Groene11-organisaties én duurzame energiebedrijven een goed bezocht verkiezingsdebat in Tivoli.

Bij beleidsbeïnvloeding is vaak niet precies aan te geven wat het effect en de impact zijn van de specifieke inzet. Maar uit tal van gesprekken en evaluaties blijkt dat het samen optrekken van de natuur- en milieuorganisaties in de Groene11 een duidelijke meerwaarde heeft.

Onze gezamenlijke stem in Den Haag werd er de afgelopen jaren krachtiger en effectiever door.

Europa

Daar waar onze inspanningen een internationale aanpak vragen, werkten we samen met onze buitenlandse zusterorganisaties en onze contacten in het Brusselse circuit. Voorbeelden zijn de Internationale Unie voor Natuurbescherming (IUCN) en diverse Europese koepels van milieuorganisaties, zoals Transport & Environment (T&E), CAN Europe en het European Environmental Bureau (EEB).

Samenwerking met bedrijven en brancheorganisaties

We werken met verschillende bedrijven samen. Samen met Greenchoice vroegen we aandacht voor slecht geïsoleerde huurwoningen via onze campagne 'Vochtig en tochtig'. Met Volksbank werkten we actief aan de verduurzaming en vergroening van (nieuwbouw)woningen. Met TenneT, Eneco en Van Oord werkten we aan de versnelling van de energietransitie, waaronder in het programma De Rijke Noordzee. En samen met Lidl en zijn klanten zorgden we ervoor dat er op maar liefst 4.500 scholen lessen werden gegeven over biodiversiteit en dat de kinderen op en rond de school bloembollen plantten. Ook werkten we in coalities samen met brancheorganisaties, waaronder werkgeverskoepel VNO-NCW, boerenbond LTO en de jonge boeren NAJK, autobranche RAI Vereniging en BOVAG, en ledenorganisatie ANWB.

Richtlijnen en gedragscodes

Natuur & Milieu is een van de 254 maatschappelijke organisaties die lid zijn van Goede Doelen Nederland, de branchevereniging van goede doelen. Voor de leden van Goede

Doelen Nederland gelden de volgende codes, regels en richtlijnen, die Natuur & Milieu dus ook onderschrijft:

- Code voor Goed Bestuur;
- Richtlijn 650 (onderdeel van richtlijnen voor de jaarverslaggeving van de Raad voor de Jaarverslaggeving) en aanbeveling Toepassing Richtlijn 650 'kostentoekening beheer en administratie';
- Erkenningsregeling Goede Doelen;
- Regeling beloning directeuren van goede doelen;
- Richtlijn financieel beheer goede doelen.

Erkend goed doel

Natuur & Milieu is een 'Erkend Goed Doel'. De CBF-Erkenning is hét keurmerk voor goede doelen in Nederland. Alleen goede doelen die aan strenge kwaliteitseisen voldoen krijgen de Erkenning. Zo weten mensen dat zij met een gerust hart geld kunnen geven aan Natuur & Milieu. Ook heeft Natuur & Milieu de ANBI-status: dit houdt onder meer in dat donateurs hun giften kunnen aftrekken van de inkomsten- of vennootschapsbelasting.

Directie/bestuur

Natuur & Milieu kent één statutair directeur: Marjolein Demmers, tevens bestuurder van de stichting. De taken en bevoegdheden zijn vastgelegd in de statuten en het bestuursreglement. Het managementteam bestaat uit Mudi Allah Rakha, hoofd Bedrijfsvoering, Dorien Ackerman, hoofd Campagnes, en Rob van Tilburg, hoofd Programma's.

De directeur wordt benoemd door de Raad van Toezicht. De raad maakt jaarlijks in het eerste kwartaal met de directeur resultaatafspraken voor het nieuwe jaar. De realisatie daarvan wordt door de raad geëvalueerd en beoordeeld. De beloning van de directeur is gebaseerd op de Regeling beloning directeuren van goede doelen van Goede Doelen Nederland, en ligt lager dan het toegestane maximum. Meer informatie over de beloning staat in onze meest recente jaarrekening. De nevenfuncties van onze directeur staan genoemd in bijlage 3.

Verslag Raad van Toezicht

Algemeen

De Raad van Toezicht van Natuur & Milieu houdt integraal toezicht op het beleid van - en de algemene gang van zaken in - de organisatie. De Raad adviseert de directeur, gevraagd en ongevraagd. Taken en bevoegdheden van de Raad zijn vastgelegd in de statuten en het Reglement Raad van Toezicht.

De Raad van Toezicht van Natuur & Milieu bestaat uit vijf tot negen personen, en is samengesteld aan de hand van een profielschets gebaseerd op de aard en werkzaamheden van de organisatie en de gewenste deskundigheid, ervaring en onafhankelijkheid van de leden. In bijlage 3 staat een overzicht van de leden van de Raad van Toezicht in 2023.

De leden van de Raad van Toezicht ontvangen geen financiële beloning. De raad houdt in een jaarlijkse evaluatie de uitoefening van zijn toezichthoudende rol tegen het licht en bekijkt elk jaar of de samenstelling nog steeds adequaat is in relatie tot de ontwikkeling van de organisatie. De Ondernemingsraad heeft recht één van de leden van de Raad van Toezicht voor te dragen.

Samenstelling

In 2023 trad Pim Mol, voorzitter van de auditcommissie, tot onze grote spijt voortijdig terug door persoonlijke omstandigheden. Hij heeft de auditcommissie drie jaar op een heel prettige en deskundige manier geleid en we bedanken hem zeer voor zijn vertrouwen en positief-kritisch meedenken. Ook namen we afscheid van Aouatif Tawfik: enkele maanden

na haar aantreden ontstond het risico van belangenverstremming door haar nieuwe baan. Op 1 december 2023 liep de tweede termijn af van Jerphaas Donner als (interim-)voorzitter van de auditcommissie: aangezien er nog geen nieuwe leden benoemd waren en de Raad van Toezicht met zijn vertrek uit vier leden zou bestaan, heeft Jerphaas aangeboden langer aan te blijven. De raad is dankbaar voor dit aanbod en zijn aanstelling is verlengd tot uiterlijk 1 juli 2024.

Daarmee bestond de Raad van Toezicht op 31 december 2023 uit vijf leden, actief in het bedrijfsleven, de financiële en advieswereld, wetenschap en maatschappelijke ondernemingen en organisaties.

Vergadering en bijeenkomsten

De Raad van Toezicht van Natuur & Milieu vergaderde in 2023 vier keer plenair. Aan deze vergaderingen nam ook directeur-bestuurder Marjolein Demmers deel en één of enkele MT-leden.

De remuneratiecommissie sprak twee keer met de OR-leden van Natuur & Milieu om zich een breder beeld te vormen van zaken die in de organisatie spelen. Ook hadden zij hun jaarlijkse gesprek met de vertrouwenspersoon van Natuur & Milieu. Het waren goede, informatieve gesprekken.

Als ieder jaar stonden de formele onderwerpen op de agenda, zoals het goedkeuren van de jaarrekening en het bestuursverslag (mei), de begroting en het jaarplan (december), de financiële en strategische kwartaalrapportages

en de zelfevaluatie van de raad. Als werkgever heeft de raad ook invulling gegeven aan de jaarlijkse gesprekken met de directeur-bestuurder en besloten remuneratie, conform de richtlijnen van Goede Doelen Nederland.

In 2023 stonden daarnaast een aantal specifieke onderwerpen op de agenda van de raad, waaronder het werven van nieuwe leden, (het vervolg op) De Rijke Noordzee, de mogelijke effecten van de val van het kabinet en de uitkomst van de verkiezingen in november, en organisatiezaken zoals merkaanpak en diversiteit en inclusiviteit.

In het kader van 'een leven lang leren' verdiepte de raad zich dit jaar in de laatste inzichten in post-growth.

Speciale aandacht ging uit naar De Rijke Noordzee, het vijfjarig Droomfondsprogramma van Natuur & Milieu en Stichting De Noordzee, mogelijk gemaakt door de Nationale Postcode Loterij. Om het toezicht vanuit beide organisaties goed te borgen, vonden er in 2023 drie vergaderingen plaats met twee vertegenwoordigers van de Raad van Toezicht van beide organisaties (het Programma Toezicht), de programmadirecteur en de directeuren van Natuur & Milieu en Stichting De Noordzee. Aangezien dit programma na 2023 afgesloten wordt, is er ook veel aandacht besteed aan de opzet en financiering van een vervolg. In de zomer ontvingen we heel goed nieuws: de Nationale Postcode Loterij stelt extra geld beschikbaar voor de voortzetting van De Rijke Noordzee. Dat maakt een goede afronding van het huidige programma en de overgang naar het vervolg mogelijk, en maakt het mogelijk extra impact te bereiken.

Auditcommissie

De auditcommissie kwam zes keer bijeen. Bij twee van de vergaderingen waren de accountants aanwezig: bij de bespreking van het accountantsverslag 2023 (mei) en de managementletter (november). Naast deze onderwerpen werd aandacht besteed aan de risicoanalyse, de financiële kwartaalrapportages, prognoses en begroting 2024. Speciale aandacht ging uit naar de stappen die gezet worden voor een versteviging van de financiële basis en acquisitie, zoals een programma voor grote

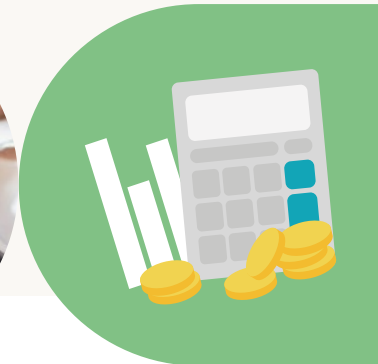
gevers, meer inzet op vermogensfondsen en wijziging in de beheersing van projecten.

De raad bedankt de directeur en het managementteam, de overige medewerkers en vrijwilligers van Natuur & Milieu hartelijk voor hun betrokken en succesvolle inzet voor de organisatie. Ook bedanken zij alle partners, financiers, donateurs en volgers van Natuur & Milieu voor hun vertrouwen en steun.

Namens de Raad van Toezicht,
Utrecht, mei 2024
Peter Molengraaf

Financiën

Resultaat

De laatste jaren hebben we ervoor gekozen om de impact van ons werk zeker te stellen en geplande programma's goed uit te voeren door extra te investeren in onze mensen en de continuïteit van de organisatie. Dit heeft zich sinds 2021 vertaald in een gezonde financiële huishouding. We sluiten 2023 af met een positief resultaat van € 113.441 bij een som van de baten van € 8.493.271. Van het positieve resultaat in 2023 is € 124.449 bestemd voor lopende projecten wordt € 15.849 toegevoegd aan de herwaarderingsreserve en € 7.500 aan de reserve ziekteverzuim. Er is € 12.894 onttrokken aan de Zeekracht reserve. Er is € 21.463 onttrokken aan de continuïteitsreserve.

Opbrengsten

Er is in 2023 weer hard gewerkt aan vele projecten, die konden worden uitgevoerd door de steun van onze partners en financiers.

Fijn om te merken dat de organisaties waarmee wij samenwerken bereid zijn geld beschikbaar te stellen voor een duurzame toekomst.

De opbrengsten zijn iets lager uitgevallen dan begroot (1%), dit komt o.a. door lagere opbrengsten van overheden en lagere baten van andere organisaties zonder winststreven.

Lasten

Naast lagere opbrengsten, zijn ook de lasten iets lager uitgevallen dan begroot. Aan de

doelstellingen is bijna € 140 duizend minder uitgegeven dan begroot en bijna € 690 duizend minder dan vorig jaar. Deze daling komt voornamelijk doordat we in 2022 de grote Gasvrij-campagne hadden met veel materiele kosten (en opbrengsten).

Ratio's

Voor de verhouding tussen de lasten 'besteed aan doelstelling', 'wervingskosten' en 'kosten beheer en administratie' streeft Natuur & Milieu ernaar om tussen de 80% en 100% aan haar doelstellingen te besteden, maximaal 7% aan wervingskosten en maximaal 8% aan kosten voor Beheer en Administratie.

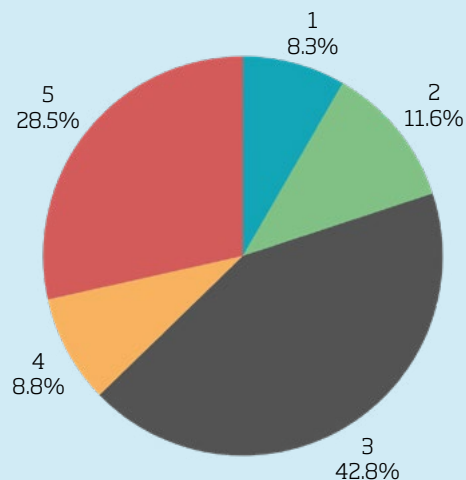
Uitgedrukt in percentage van de totale lasten werd in 2024 89,9% besteed aan de doelstelling, 4,5% aan wervingskosten en 5,6% aan Beheer en Administratie.

Uitgedrukt in percentage van de geworven baten werd 4,6% besteed aan wervingskosten, dit is lager dan de begrootte 4,9%.

De financiële situatie

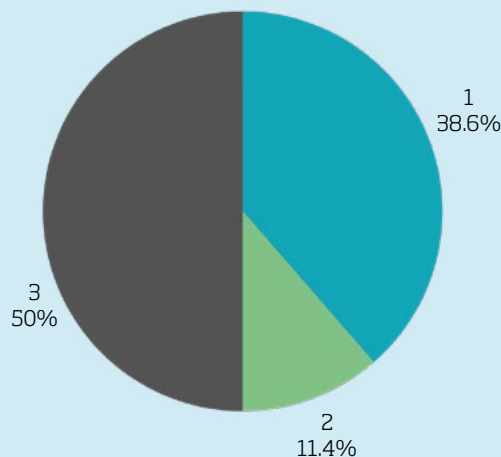
De financiële situatie van Natuur & Milieu is goed. De continuïteitsreserve is op het gewenste niveau van circa € 4 miljoen en ook de liquiditeiten zijn ruim. Van de in totaal € 8,2

Diagram met inkomsten 2023 van particulieren, bedrijven, loterijorganisaties, overheden en organisaties zonder winststreven

1. Baten van particulieren:	693.835
2. Baten van bedrijven:	965.941
3. Baten van loterijorganisaties:	3.564.553
4. Baten (van subsidies) van overheden:	729.376
5. Baten van andere organisaties zonder winststreven:	2.373.701
Som van de geworven baten:	8.327.406

Diagram met inkomsten 2023 van donateurs en nalatenschappen

1. Donaties en giften:	535.682
2. Nalatenschappen:	158.153
3. Totaal baten particulieren:	693.835

miljoen aan liquide middelen is ruim € 4 miljoen vooruit ontvangen ten gunste van toegekende projecten. Dit is een stabiele financiële basis waarop we verder kunnen bouwen.

Inkomsten

Natuur & Milieu heeft projectgebonden inkomsten van onder andere overheid, bedrijven en fondsen, waarvoor we soms structureel, maar meestal op projectbasis de samenwerking opzoeken. Daarnaast maken onze donateurs en de Nationale Postcode Loterij met haar jaarlijkse bijdrage het mogelijk dat wij onze onafhankelijke positie behouden en kunnen werken aan onze missie. Wij zijn bijzonder dankbaar voor deze steun.

Baten van particulieren

Fondsenwervende activiteiten

In het jaar 2023 hebben we weer mooie inkomsten mogen ontvangen om impact te maken met ons werk. Van onze donateurs, door samenwerkingen met bedrijven, van de Nationale Postcode Loterij en van vermogensfondsen kregen we veel steun.

Ten opzichte van 2022 zijn de inkomsten over de hele linie gestegen. Onder andere door meer donaties van vermogensfondsen, nalatenschappen en grote particuliere gevers.

Donateurs

Eind 2023 hadden we bij Natuur & Milieu 8.240 donateurs en ontvingen we het mooie bedrag van € 536 duizend. Ook werd dit jaar de noodzaak weer duidelijk om duurzame energie op te wekken via windmolens in onze eigen Noordzee, zodat miljoenen huishoudens in Nederland niet meer afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen. Ons project Zeekracht ontving in 2023 € 26 duizend.

Nalatenschappen

Geven om onze leefwereld - doen we dat niet allemaal? Een gezonde leefwereld is het meest waardevolle dat u kunt doorgeven aan uw naasten. En dankzij deze bijdragen kunnen we een groot verschil maken. In 2023 lieten 5

mensen de wereld een stukje mooier achter met een nalatenschap aan Natuur & Milieu met een bijdrage van € 158 duizend. Dankzij hun steun kunnen we impact blijven maken op belangrijke thema's.

Nationale Postcode Loterij

Ook in 2023 ontvingen wij weer de jaarlijkse bijdrage van 1,8 miljoen euro van de Nationale Postcode Loterij om ons werk mogelijk te maken. Deze financiële bijdrage biedt ons de mogelijkheid om een project stevig neer te zetten en te werken aan onderwerpen waar veel impact te halen is.

Dankzij hen kunnen we de kansen die er zijn om Nederland te verduurzamen ook echt grijpen. Wij zijn de Nationale Postcode Loterij en al haar deelnemers bijzonder dankbaar voor deze bijdrage.

De Nationale Postcode Loterij levert al vele jaren een fantastische bijdrage aan het werk van veel goede doelen in Nederland. Ze schenkt minimaal 40 procent van de inleg van elk lotnummer aan organisaties die werkzaam zijn op het gebied van mens en natuur in binnen- en buitenland. Natuur & Milieu hoort al sinds 1996 bij de goede doelen die op een bijdrage mogen rekenen.

Daarnaast werken Natuur & Milieu en Stichting De Noordzee sinds 2019 aan het Droomfondsprogramma De Rijke Noordzee. Voor dit programma ontvingen we in 2023 een additionele bijdrage van de Nationale Postcode Loterij van 2,6 miljoen euro. Hiermee biedt de Nationale Postcode Loterij ons een unieke kans om in de windmolenparken op de Noordzee de onderwaternatuur te versterken.

Meer over de Postcode Loterij en haar goede doelen is te vinden op www.postcodeloterij.nl.

Fondsen en overige inkomsten

Naast de financiering door de Nationale Postcode Loterij en de bijdragen van onze donateurs, ontvingen we ook bijdragen van bedrijven waarmee we samenwerkten (zie de paragraaf 'Samenwerking met bedrijven en

brancheorganisaties'), projectsubsidies van overheden, en projectgebonden bijdragen van fondsen en andere organisaties zonder winststreven. Zo droeg de Adessium Foundation bij aan het programma Grondstoffen en maakten de Turing Foundation, de OAK Foundation en de ClimateWorks Foundation ons luchtvaartwerk mede mogelijk. De European Climate Foundation (ECF) droeg bij aan onze activiteiten op het gebied van duurzame industrie samen met de ClimateWorks Foundation. ECF droeg ook bij aan duurzame mobiliteit en aan verschillende onderwerpen binnen het thema energie. Dit laatste thema ontving ook financiering vanuit de Velux Foundation. De Velux Foundation droeg

ook bij aan ons programma De Rijke Noordzee. Het programma Landbouw werd mede mogelijk gemaakt door het Gieskes-Strijbis Fonds, samen met ECF en de Adessium Foundation. En op het thema bestrijdingsmiddelen ontvingen we onder meer fondsen van Stichting Woelse Waard en de Fred Foundation. De Flotilla Foundation droeg samen met onder andere de Tauw Foundation bij aan ons werk voor schoon water. Ook ontvingen we van het Dinamofonds een bijdrage voor ons werk op het terrein van landbouw.

Beleggingen

In 2010 besloot Natuur & Milieu niet langer beleggingen aan te houden in de vorm van aandelen of obligaties. Daarop is in 2012 een uitzondering gemaakt. In dat jaar is in vervolg op afspraken met het voormalig bestuur van de coöperatie Zeekracht een investering gedaan in participaties Meewind. Dit is een beleggingsfonds dat investeert in duurzame energie. De beleggingen waren ultimo 2023 € 131 duizend waard. De waarde van de beleggingen is in 2023 met bijna € 16 duizend gedaald. Aan dividend is € 7 duizend uitgekeerd in 2023.

Accountantsverklaring

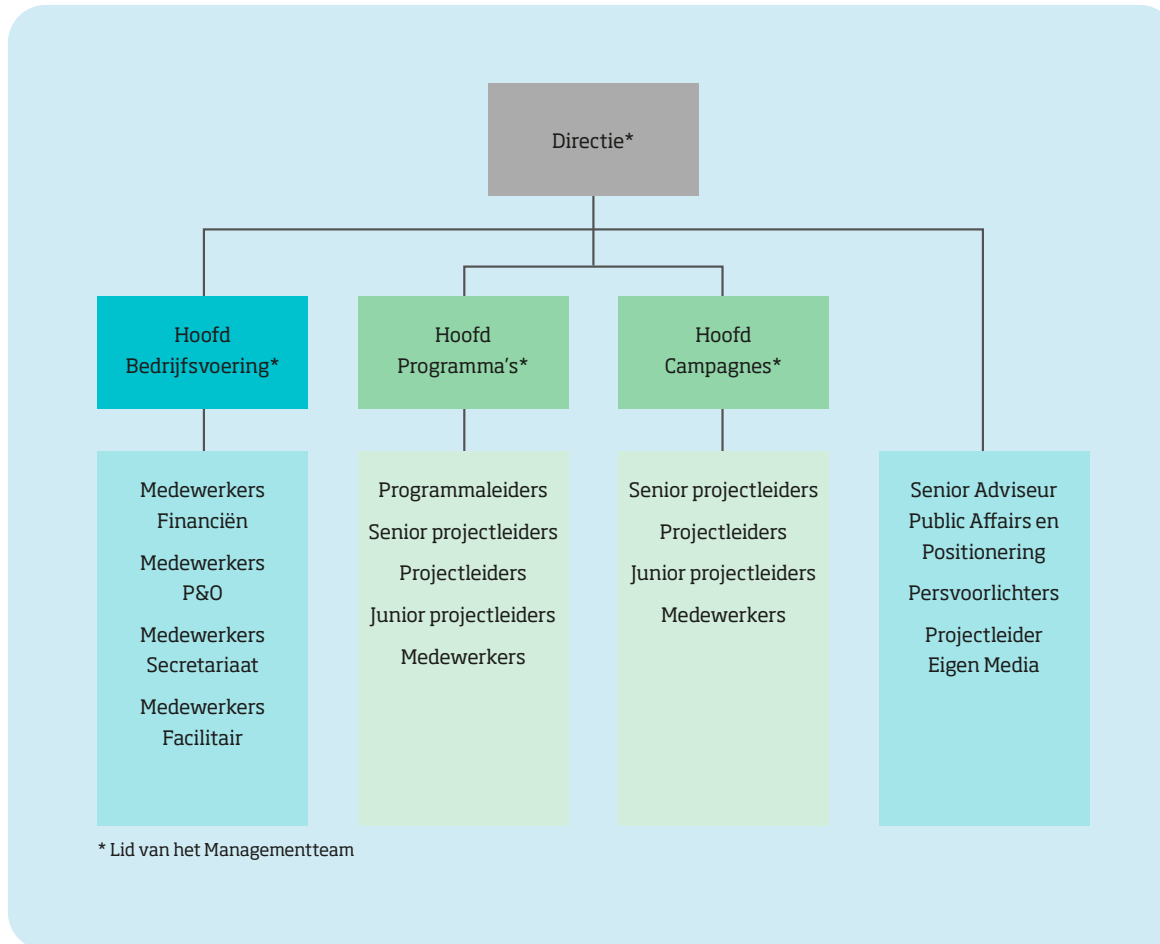
De controleverklaring van de accountant is te lezen **op pagina 96**.

Utrecht, datum

Marjolein Demmers
Directeur-bestuurder

Bijlage

Bijlage 1 | Organogram

Bijlage 2 | Risico's

Risicomangement

Met de huidige dynamische maatschappelijke en politieke ontwikkelingen is het meer dan ooit noodzakelijk om risico's voor de continuïteit van de organisatie in kaart te brengen en deze waar mogelijk en nodig te minimaliseren. Jaarlijks maken we een analyse van de risico's langs drie wegen: kans, impact, prioriteit. Ook brengen we de eventuele kosten in kaart (in het geval het risico zich voordoet). Potentiële risico's liggen op het terrein van aantasting van onze maatschappelijke en politieke positie, financiële risico's en risico's op het gebied van bedrijfsvoering. Om de risico's te mitigeren zijn beheersmaatregelen genomen en toegewezen aan medewerkers voor uitwerking en uitvoering. Het overall bewaken van de in de risicoanalyse geïdentificeerde risico's en de daarbij benoemde beheersmaatregelen is de verantwoordelijkheid van het managementteam van Natuur & Milieu, met als eerste aanspreekpunt het hoofd Bedrijfsvoering. In haar reguliere rapportages aan de Raad van Toezicht neemt de directeur de ontwikkelingen ten aanzien van de risico's mee.

Risicoanalyse projecten

Risicoanalyse maakt vast onderdeel uit van het werk van Natuur & Milieu, zeker ook omdat we graag innovatieve projecten ontwikkelen. Voor de start van nieuwe projecten worden risico's in kaart gebracht en wordt erop gestuurd om deze te beheersen. Uiteraard nemen we maatregelen om geconstateerde mogelijke risico's af te dekken. Daarbij gaan we uit van een vooraf te bepalen 'risk appetite': welk risiconiveau is

Natuur & Milieu bereid te aanvaarden voordat maatregelen noodzakelijk zijn? Als een project loopt zijn adequate voortgangsbesprekingen en kwartaalcontroles op resultaat, tijd en geld het adagium. Daarmee kunnen we controleren of de risicoanalyse nog up-to-date is, of dat bijstelling nodig is omdat er een verandering is opgetreden in de vooraf verwachte ontwikkelingen (bijvoorbeeld inhoudelijk en/of financieel) van het project.

Ervaren risico's in 2023 en blik vooruit

De politieke aardverschuivingen in 2023 bij de Provinciale Statenverkiezingen, de val van het kabinet en de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van november hebben potentieel grote invloed op de thema's waar wij aan werken.

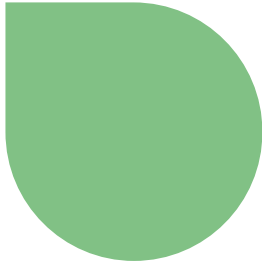
De verschuiving naar rechts en de verharding die optreedt in het maatschappelijk debat, o.a. in het debat rondom stikstof en de energietransitie, kan negatieve effecten hebben op Natuur & Milieu. Het was aanleiding voor ons om nog eens goed naar de argumenten en toon te kijken van onze communicatie.

Voor het komende jaar maken we een analyse van de mogelijke effecten van een nieuw kabinet op ons jaarplan en passen onze interventiestrategieën daar eventueel op aan. Wij verwachten dat we met onze aanpak, waarbij we altijd de balans zoeken tussen het benoemen van de urgentie en ernst en het beïnvloeden van het beleid door met oplossingen te komen, ook komende jaren zeker impact kunnen hebben.

Een ander potentieel risico is het vertrek van collega's, zeker gezien de huidige arbeidsmarkt. Aandacht voor het goed inwerken van nieuwe collega's, het versterken van het teamgevoel, modernisering van de Arbeidsvoorwaardenregeling en aandacht voor werkplezier is daarbij van belang.

[Bekijk totaaloverzicht mogelijke risico's.](#)

Marjolein Demmers
Directeur-bestuurder

Bijlage 3 | Samenstelling Raad van Toezicht en (neven)functies RvT-leden en directeur bestuurder

Marjolein Demmers

Nevenfuncties Marjolein Demmers, directeur-bestuurder

- Voorzitter Raad van Commissarissen van Drift for transition, Erasmus Universiteit
- Lid Raad van Commissarissen van Aquaminerals (beëindigd in 2023)
- Bestuurslid SKAO (schemabeheerder van de CO₂-prestatieladder)
- Lid Sustainability Board Van Oord
- Lid Strategische Adviesraad van TNO Strategic Analysis & Policy (SA&P)
- Lid Advisory Council Environmental Sciences Group (ESG), WUR
- Lid Raad van Toezicht Stichting Sustainable Industry Lab (SIL), UU
- Lid Raad van Commissarissen FMO

Peter C. Molengraaf
Voorzitter

Raad van Toezicht

Peter C. Molengraaf

Voorzitter, Lid remuneratiecommissie, lid Programmatoezicht De Rijke Noordzee

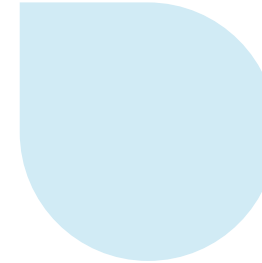
Einde periode: Juli 2026

Herbenoembaar: Nee

Hoofdfunctie: Toezichthouder en directieadviseur

Nevenfuncties:

- Voorzitter Bestuur HollandSolar
- Boegbeeld Topsector Energie
- Chairman of The Board Of Directors ABB e-Mobility
- Voorzitter Raad van Commissarissen Baas
- Lid Raad van Commissarissen Invest-NL
- Lid Raad van Toezicht Kadaster

Kim Cramer
Lid

Kim Cramer

Lid

Einde periode: November 2025

Herbenoembaar: Ja

Hoofdfunctie: Oprichter-eigenaar van BR-ND People | B Corp

Nevenfuncties:

- Lid Veldadviesraad VU Communicatiewetenschap
- Partner research program 'Moreel Kompas in Business' / MKB Guideline Public Dilemma Hogeschool Utrecht
- Oprichter-eigenaar 'Let's Play Equal' / JEDI serious business gaming
- Oprichter-bestuurder The 23plusone Collective

Jerphaas Donner
Lid

Maarten Hajer
Lid

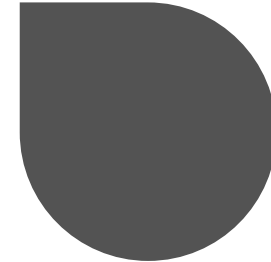
Martijn Visser
Lid

Pim Mol
Lid

Aouatif Tawfik
Lid

Jerphaas Donner
Lid

Einde periode: December 2023
Herbenoembaar: Nee
Hoofdfunctie: Strategisch adviseur
duurzaamheid, gemeente Barneveld
Nevenfuncties:
◦ Bestuurslid Stichting wAarde

Maarten Hajer
Lid

Einde periode: November 2024
Herbenoembaar: Ja
Hoofdfunctie: Hoogleraar Universiteit Utrecht
Nevenfuncties:
◦ Lid van het International Resource Panel (IRP), van UNEP
◦ Buitengewoon hoogleraar bij de School for Public Leadership and the Centre for Sustainability Transitions (CST), University of Stellenbosch
◦ Ere-hoogleraar, Department of Political Science, University of Copenhagen

Martijn Visser
Lid

Einde periode: December 2024
Herbenoembaar: Ja
Hoofdfunctie: Senior Consultant Duurzaamheid
PwC
Nevenfuncties:
◦ Lid Worldconnectors
◦ Lid Commissie 2100

Pim Mol

Voorzitter auditcommissie, lid
Programmatoezicht De Rijke Noordzee
Afgetreden per 30 juni 2023

Aouatif Tawfik

Lid
Afgetreden per 13 maart 2023

Jaarverslag

1. Jaarrekening 2023

1.1 Balans

Na verwerking resultaatbestemming

		31 december 2023	31 december 2022
ACTIVA	ref.		
Immateriële vaste activa	1.5.1	814	12.504
Materiële vaste activa	1.5.2	192.935	216.060
Vorderingen en overlopende activa	1.5.3	2.531.886	2.720.801
Effecten	1.5.4	131.057	146.906
Liquide middelen	1.5.5	8.261.941	7.694.073
		10.924.884	10.561.780
Totaal		11.118.633	10.790.344
PASSIVA			
Reserves en fondsen	1.5.6		
- Reserves			
. Continuïteitsreserve		4.101.224	4.122.687
. Bestemmingsreserves		911.737	779.788
. Herwaarderingsreserves		38.833	22.984
		5.051.794	4.925.459
. Bestemmingsfondsen		<u>33.152</u>	<u>46.046</u>
		5.084.946	4.971.505
Voorzieningen	1.5.7	16.000	-
Kortlopende schulden	1.5.8	6.017.687	5.818.839
Totaal		11.118.633	10.790.344

1.2 Staat van baten en lasten

		Werkelijk 2023	Begroot 2023	Werkelijk 2022
Baten:				
- Baten van particulieren	1.6.1	693.835	587.000	702.285
- Baten van bedrijven	1.6.2	965.941	574.000	1.295.404
- Baten van loterijorganisaties	1.6.3	3.564.553	3.294.000	3.090.759
- Baten (van subsidies) van overheden	1.6.4	729.376	1.053.000	2.144.130
- Baten van andere organisaties zonder winststreven	1.6.5	2.373.701	2.800.000	2.078.742
Som van de geworven baten		8.327.406	8.308.000	9.311.320
- Baten als tegenprestatie producten en/of diensten	1.6.6	165.865	140.000	137.555
Som van de baten		8.493.271	8.448.000	9.448.875
Lasten:				
Besteed aan doelstellingen				
- Campagnes	1.6.7	2.374.373	1.992.000	3.375.586
- Programma's (Voedsel, Energie en Mobiliteit)		4.575.487	5.057.000	4.287.148
- Overige		611.793	652.000	588.914
		7.561.653	7.701.000	8.251.648
Wervingskosten	1.6.8	381.312	405.000	330.338
Beheer en administratie	1.6.9	473.010	342.000	402.661
Som van de lasten		8.415.975	8.448.000	8.984.647
Saldo voor financiële baten en lasten		77.296	-	464.228
- Saldo financiële baten en lasten	1.6.10	36.145	-	25.223-
Saldo van baten en lasten		113.441	-	439.005
Resultaat bestemming				
Toevoeging/onttrekking aan:				
- Continuïteitsreserve		21.463-		175.098
- Bestemmingsreserves				
<i>Dotatie Reserve Ziekteverzuim</i>		7.500		30.000
<i>Dotatie (onttrekking) Bestemmingsreserve projecten</i>		124.449		232.029
- Herwaarderingsreserve				
<i>Dotatie reserve waardeverschillen beleggingen</i>		15.849		5.376
- Bestemmingsfondsen				
<i>Onttrekking Donateursbaten Zeekracht</i>		12.694-		3.499-

1.3 Kasstroomoverzicht (volgens de indirecte methode)

(De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de toelichting) Bedragen * € 1.000

	2023	2022	
Kasstroom uit operationele activiteiten			
Bedrijfsresultaat	113	439	
Aanpassingen voor:			
- Afschrijvingen	88	132	
- Veranderingen in werkkapitaal			
- Kortlopende vorderingen (1)	189	146	
- Kortlopende schulden (2)	469-	157-	
- Effecten	16	5	
- Nog te besteden projectgelden	666	1.338-	
	402	1.344-	
Kasstroom uit bedrijfsoperaties	603	773-	
Kasstroom uit operationele activiteiten	603	773-	
Kasstroom uit investeringsactiviteiten			
Investerings in materiële vaste activa	53-	241-	
Kasstroom uit investeringsactiviteiten	53-	241-	
Mutaties lang vreemd vermogen	16		
Kasstroom uit financieringsactiviteiten	16		
Aflossing leningen o/g	-		
Toename/Afname geldmiddelen	566		
Liquide middelen per 1 januari	7.694		
Netto toename/afname	566		
Liquide middelen per 31 december	8.260		
Toelichtingen (zie voor de cijfers de toelichting op de balans)			
<i>1. Kortlopende vorderingen</i>	31-12	01-01	
Te vorderen opbrengsten	215	256	
Debiteuren	326	553	
Overigen	1.991	1.912	
	2.532	2.721	
<i>2. Kortlopende schulden</i>			
Crediteuren	300	632	
Belastingen en premies sv	157	244	
Overige schulden	462	512	
	919	1.388	

1.4 Grondslagen voor waardering en van resultaatbepaling Algemeen

Algemeen

Natuur & Milieu is gevestigd aan de Arthur van Schendelstraat 600, 3511 MJ te Utrecht.

De statutaire doelstelling van de stichting is: "Het leveren van een herkenbare bijdrage aan een duurzame samenleving, nationaal en internationaal. Daarbij zet de stichting zich in voor de ecologische dimensie van duurzame ontwikkeling (een schoon milieu voor huidige en toekomstige generaties, een rijke natuur en een divers landschap) met oog voor de sociale en economische aspecten ervan en voorts al hetgeen met een en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords. Het maken van winst wordt niet beoogd."

De statuten van de stichting zijn voor het laatst gewijzigd op 27 november 2019.

Kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht is opgesteld volgens de indirecte methode. De geldmiddelen in het kasstroom- overzicht bestaan uit de liquide middelen, waarbij vreemde valuta direct zijn verantwoord tegen de koersen, waartegen zij zijn ver- of gekocht. Ontvangsten en uitgaven uit hoofde van interest of belegging zijn opgenomen onder de kasstroom uit operationele activiteiten. Onder de investeringen in materiële vaste activa zijn alleen de investeringen opgenomen waarvoor in het lopende boekjaar geldmiddelen zijn opgeofferd. Transacties waarbij geen in-

of uitstroom van kasmiddelen plaatsvindt, waaronder waardeinstijging beleggingen en financiële leasing, zijn niet in het kasstroomoverzicht opgenomen.

Schattingen

Bij toepassing van de grondslagen en regels voor het opstellen van de jaarrekening vormt de directie van Natuur & Milieu zich verschillende oordelen en schattingen die essentieel kunnen zijn voor de in de jaarrekening opgenomen bedragen. Indien het voor het vereiste inzicht noodzakelijk is zijn de aard van de oordelen en schattingen inclusief de bijbehorende veronderstellingen opgenomen bij de toelichting op de desbetreffende jaarrekeningpost.

Grondslagen voor waardering activa en passiva

Algemeen

Als erkend goed doel door het CBF, sinds 2003, is de jaarrekening van Natuur & Milieu ingericht conform de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving voor Fondsenwervende organisaties (Richtlijn 650). Activa en verplichtingen worden in het algemeen gewaardeerd tegen de verkrijgings- of vervaardigingsprijs of de actuele waarde. Indien geen specifieke waarderingsgrondslag is vermeld vindt waardering plaats tegen de verkrijgingsprijs. In de balans, de staat van baten en lasten en het kasstroomoverzicht zijn referenties opgenomen. Met deze referenties wordt verwezen naar de toelichting. Indien noodzakelijk wordt op vorderingen een voorziening in mindering gebracht voor oninbaarheid.

Immateriële vaste activa

De immateriële vaste activa worden gewaardeerd op het bedrag van de bestede kosten, verminderd met de cumulatieve afschrijvingen gebaseerd op de economische levensduur en indien van toepassing met bijzondere waardeverminderingen. Voor de ontwikkelde software is de economische levensduur gesteld op 3 jaar.

Materiële vaste activa

De bedrijfsmiddelen worden gewaardeerd tegen verkrijgingsprijs onder aftrek van afschrijvingen gebaseerd op de economische levensduur. Voor meubilair is de economische levensduur gesteld op 5 jaar, voor automatiseringsapparatuur op 3 jaar, en voor interne verbouwingen op 5 jaar. De stichting beoordeelt op iedere balansdatum of er aanwijzingen zijn dat een vast actief aan een bijzondere waardevermindering onderhevig kan zijn. Indien dergelijke indicaties aanwezig zijn, wordt de realiseerbare waarde van het actief vastgesteld. Indien het niet mogelijk is de realiseerbare waarde voor het individuele actief te bepalen, wordt de realiseerbare waarde bepaald van de kasstroomgenererende eenheid waartoe het actief behoort. In zoverre wordt vastgesteld dat een bedrijfsmiddel niet langer economisch rendabel is, wordt dit bedrijfsmiddel door middel van een extra afschrijving tot op nihil afgeschreven.

Vorderingen en overlopende activa

Vorderingen en overlopende activa worden bij de eerste verwerking gewaardeerd tegen de reële waarde van de tegenprestatie. Handelsvorderingen worden na eerste

verwerking gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs. Voorzieningen wegens oninbaarheid worden in mindering gebracht op de boekwaarde van de vordering. Vorderingen hebben een looptijd van korter dan 1 jaar, tenzij expliciet anders is vermeld in de betreffende toelichting.

Effecten

De participaties zijn gewaardeerd tegen actuele waarde per balansdatum. Op- en afwaarderingen muteren in de herwaarderingsreserve.

Liquide middelen

Liquide middelen bestaan uit kas-, banktegoeden en direct opeisbare deposito's met een looptijd korter dan twaalf maanden. Rekening-courantschulden bij banken zijn opgenomen onder schulden aan kredietinstellingen onder kortlopende schulden. Liquide middelen worden gewaardeerd tegen de nominale waarde.

Reserves en fondsen

Het eigen vermogen van de stichting wordt ingedeeld in diverse reserves. Jaarlijks wordt het resultaat door het bestuur bestemd. De stichting heeft een continuïteitsreserve gevormd voor de dekking van risico's op korte termijn en om zeker te stellen dat zij ook in de toekomst aan haar verplichtingen kan voldoen. In de bestemmingsreserve is een reserve donateursbaten opgenomen voor gelden die bestemd zijn voor projecten die over het jaar heen lopen. Als gevolg van een stelselwijziging is in 2013 een bestemmingsreserve gevormd voor de reguliere opbrengsten van de Nationale Postcode Loterij gelden in doorlopende projecten.

De reserve Ziekteverzuim is gevormd voor het afdekken van financiële risico's met betrekking tot langdurig ziekteverzuim. De reserve Zeekracht en het reserve waardeverschillen beleggingen hebben beiden betrekking op de participaties meewind. Voor de baten van de donateurs Zeekracht is een bestemmingsfonds opgenomen. De reserve nog af te wikkelen nalatenschappen is gevormd voor nalatenschappen met zuiver vruchtgebruik.

Voorzieningen

Voorzieningen worden gevormd voor in rechte afdwingbare of feitelijke verplichtingen die op de balansdatum bestaan, waarbij het waarschijnlijk is dat een uitstroom van middelen noodzakelijk is en waarvan de omvang op betrouwbare wijze is te schatten. De voorzieningen worden gewaardeerd tegen de beste schatting van de bedragen die noodzakelijk zijn om de verplichtingen per balansdatum af te wikkelen. De voorzieningen worden gewaardeerd tegen de nominale waarde van de uitgaven die naar verwachting noodzakelijk zijn om de verplichtingen af te wikkelen, tenzij anders vermeld.

Schulden en overige passiva

Schulden worden bij de eerste verwerking gewaardeerd tegen de reële waarde. De schulden worden na eerste verwerking gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs. Transactiekosten die direct zijn toe te rekenen aan de verwerving van de schulden worden in de waardering bij de eerste verwerking opgenomen.

Operationele leasing

Bij de stichting kunnen er leasecontracten bestaan waarbij een groot deel van de voor- en nadelen die aan het eigendom verbonden zijn, niet bij de stichting liggen. Deze leasecontracten worden verantwoord als operationele leasing. Verplichtingen uit hoofde van operationele leasing worden, rekening houdend met ontvangen vergoedingen van de lessor, op lineaire basis verwerkt in de winst-en-verliesrekening over de looptijd van het contract.

Grondslagen van resultaatbepaling

De geworven baten zijn projectgerelateerde baten met een contractueel vastgelegde bestemming en op te leveren prestaties. De betreffende baten en lasten worden ten gunste van het resultaat gebracht in het jaar waarop deze betrekking hebben. Dit gebeurt conform de 'percentage of completion methode' van de tot de rapportagedatum verrichte prestaties ten behoeve van het project. De bepaling van het % gereed vindt plaats op basis van de tot de rapportagedatum gemaakte projectlasten in verhouding tot de geschatte totale projectlasten. Een positief resultaat op een project wordt pas bij realisatie genomen; een negatief resultaat op projecten wordt genomen indien voorzien.

De opbrengsten van de Nationale Postcode Loterij worden in totaliteit ten gunste van de staat van baten en lasten gebracht in het jaar waar de baten betrekking op hebben. De in het resultaat vrijgevallen baten worden aan de daartoe gevormde bestemmingsreserve toegevoegd.

Subsidies van overheden worden eerst gepassiveerd en komen ten gunste van het resultaat naar gelang de gesubsidieerde lasten zich voordoen.

Voor de verwerking van donaties op basis van de herkomst is het contact wat Natuur & Milieu met betreffende donateurs heeft, leidend voor de verantwoording in de betreffende categorie.

Baten uit nalatenschappen worden verantwoord in het boekjaar waarin de akte van verdeling, of als er geen akte van verdeling is, de rekening en verantwoording is ontvangen. De kosten worden toegerekend aan de verslagperiode waarop zij betrekking hebben. Verliezen worden genomen zodra deze voorzienbaar zijn.

Lasten

De lasten worden bepaald op historische basis en toegerekend aan het verslagjaar waarop zij betrekking hebben.

Personeelsbeloningen

Lonen, salarissen en sociale lasten worden op grond van de arbeidsvoorwaarden verwerkt in de staat van baten en lasten voor zover ze verschuldigd zijn aan werknemers. Natuur & Milieu heeft alle pensioenregelingen verwerkt volgens de verplichtingenbenadering.

De pensioenregeling is ondergebracht bij de Stichting Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (BPL). De stichting is uitsluitend verplicht tot betaling van de vastgestelde premies. De te betalen premie wordt als last in de staat van baten en lasten verantwoord.

De stichting heeft geen verplichting tot het verrichten van bijstortingen in het fonds, anders dan het betalen van toekomstige hogere premies.

Afschrijvingen op immateriële en materiële vaste activa

Immateriële en materiële vaste activa worden vanaf het moment van ingebruikname afgeschreven over de verwachte toekomstige gebruiksduur van het actief. Indien een schattingswijziging van de toekomstige gebruiksduur plaatsvindt, dan worden de toekomstige afschrijvingen aangepast. Boekwinsten en - verliezen uit de incidentele verkoop van materiële vaste activa zijn begrepen onder de afschrijvingen.

Rentebaten en rentelasten

Rentebaten en rentelasten worden tijdsevenredig verwerkt, rekening houdend met de effectieve rentevoet van de betreffende activa en passiva. Bij de verwerking van de rentelasten wordt rekening gehouden met de verantwoorde transactiekosten op de ontvangen leningen die als onderdeel van de berekening van de effectieve rente worden meegenomen.

Toelichting op de specificatie en verdeling kosten naar bestemming (1.7 en 1.8)

De toerekeningssystematiek van de lastenverdeling is gebaseerd op daadwerkelijk gerealiseerde declarabele uren en personele omzet binnen de doelstellingen.

De lasten op de verdeelstaat worden als volgt aan de activiteiten toegerekend:

- Kosten worden eerst zoveel mogelijk aan de doelstelling toegewezen.
- De kosten van Publiciteit en Communicatie worden verdeeld over de doelstellingen aan de hand van het gemiddelde aantal fte's.
- De salariskosten van uitvoerende medewerkers worden toeerekend op basis van de gerealiseerde declarabele uren en het gemiddelde aantal fte's op maandbasis.
- De kosten van ondersteunende medewerkers met betrekking tot payroll, facilitair en Personeel en Organisatie worden op basis van FTE toegerekend.
- De kosten van overige ondersteunende medewerkers worden, voor zover er een rechtstreeks verband is, gedeeltelijk toegerekend aan de doelstellingen.
- De kosten van uitzendkrachten worden toegewezen aan een onderwerp.
- De overige personele kosten, huisvestingskosten, bureaunkosten, organisatiekosten, algemene kosten en afschrijvingen worden verdeeld aan de hand van het gemiddeld aantal fte's per doelstelling/activiteit. Waar mogelijk worden kosten direct toegerekend.
- De toedeling van de wervingskosten is gebaseerd op de verhouding van de daadwerkelijk geschreven uren fondsenwerving ten opzichte van het totaal aantal geschreven uren voor het realiseren van de doelstellingen.
- Materiële projectkosten zijn kosten gemaakt binnen de thema's ten bate van een specifiek project. Deze kosten zijn dan ook direct aan de doelstellingen toe te rekenen.

1.5 Toelichting op de balans per 31 december 2023

1.5.1 Immateriële vaste activa

	Software
Stand per 1 januari 2023	
Aanschafwaarde	268.629
Cum. waardeverm. en afschrijv.	256.125
Boekwaarde per 1 januari 2023	<u>12.504</u>
Mutaties	
Afschrijvingen	11.690
Stand per 31 december 2023	
Aanschafwaarde	268.629
Cum. waardeverm. en afschrijv.	267.815
Boekwaarde per 31 december 2023	<u>814</u>
Afschrijvingspercentages	33,3%

Immateriële vaste activa betreft de softwareontwikkeling van het project- en urenregistratiesysteem en aangeschafte licenties.

De immateriële vaste activa worden aangehouden als zijnde benodigd voor de bedrijfsvoering.

1.5.2 Materiële vaste activa

	Meubilair en inrichting	Automati- sering	Verbouwingen	TOTAAL
Stand per 1 januari 2023				
Aanschafwaarde	266.881	165.640	423.970	856.490
Cum. waardeverm. en afschrijv.	173.352	131.293	335.785	640.430
Boekwaarde per 1 januari 2023	<u>14.428</u>	<u>34.729</u>	<u>26.338</u>	<u>75.494</u>
Mutaties				
Investerings	-	53.476	-	53.476
Desinvesterings	-	-	-	-
Afschrijvingen	22.974	31.657	21.970	76.601
Afschrijvingen desinvesteringen	-	-	-	-
Stand per 31 december 2023				
Aanschafwaarde	266.881	219.116	423.970	909.966
Cum. waardeverm. en afschrijv.	196.326	162.950	357.755	717.031
Boekwaarde per 31 december 2023	<u>70.555</u>	<u>56.166</u>	<u>66.215</u>	<u>192.935</u>
Afschrijvingspercentages	20,0%	33,3%	20,0%	

De materiële vaste activa worden aangehouden als zijnde benodigd voor de bedrijfsvoering.

1.5.3 Vorderingen

	2023	2022
De post kan als volgt worden toegelicht:		
Debiteuren	326.177	552.996
Nog te ontvangen Nationale Postcode Loterij gelden	1.800.000	1.800.000
Te ontvangen opbrengsten (1)	214.553	256.014
Vooruitbetaalde kosten	128.236	91.002
Overige vorderingen (2)	62.920	20.789
	<u>2.531.886</u>	<u>2.720.801</u>

Ultimo 2023 zijn alle vorderingen op inbaarheid beoordeeld.

(1) In de post te ontvangen opbrengsten zijn de opbrengsten en subsidies opgenomen die contractueel zijn toegekend en conform betaalschema nog gefactureerd mogen worden.

(2) De post overige vorderingen bestaat uit vorderingen op zusterorganisaties voor vooruitbetaalde NS abonnementen.

1.5.4 Effecten

Ultimo 2010 is besloten niet langer beleggingen aan te houden in de vorm van aandelen of obligaties.

Daarop is in 2012 een uitzondering gemaakt.

In dat jaar is in vervolg op de afspraken met het voormalig bestuur van de Coöperatie Club Zeekracht UA als invulling op de doelstelling van haar bestemmingsreserve door Natuur & Milieu een investering gedaan in participaties Meewind.

De portefeuille bestaat uit 90.9796 participaties Zeewind bestaande Parken en 22.6064 participaties Zeewind Nieuwe Parken.

Waardering van deze participaties vindt plaats tegen actuele waarde.

	2023	2022
Stand per 1 januari	146.906	152.282
Waardeverandering van beleggingen	<u>15.849-</u>	<u>5.376-</u>
Stand per 31 december	<u>131.057</u>	<u>146.906</u>
% van de Continuïteitsreserve	3,2%	3,6%

De effecten staan ter vrije beschikking van de stichting.

1.5.5 Liquide middelen

	2023	2022
Stand per 1 januari	7.694.073	8.709.222
Mutaties boekjaar	567.868	1.015.149-
Stand per 31 december	<u>8.261.941</u>	<u>7.694.073</u>

Hieronder zijn opgenomen de direct opeisbare gelden bij bank- en giro-instellingen. Betalingsverkeer loopt via de rekening bij de Rabobank. Daarnaast zijn er rekeningen bij de Triodos, ABN AMRO, ING en ASN Bank. De Rabobank heeft een garantie afgegeven ten bate van de verhuurder van de Arthur van Schendelstraat 600 groot € 61.895,93. Deze garantie heeft als onderpand een depositorekening bij de Rabobank van dezelfde omvang als de garantie. De overige liquide middelen zijn allen ter vrije beschikking van de stichting.

1.5.6 Reserves en fondsen

Continuïteitsreserve	2023	2022
Stand per 1 januari	4.122.687	3.947.589
Mutatie n.a.v. resultaatverdeling	21.463-	175.098
Stand per 31 december	<u>4.101.224</u>	<u>4.122.687</u>

Het beleid van de stichting ten aanzien van de functie en gewenste hoogte van de reserves en fondsen is in 2017 aangepast en vastgesteld. De gewenste hoogte van de continuïteitsreserve is 4,0 mln. Hiermee kan Natuur & Milieu een jaar lang aan de vaste verplichtingen voldoen. Daarnaast is een analyse opgesteld waarin de huidige risico's financieel in kaart zijn gebracht. Deze zijn gelijk aan de gewenste hoogte van de continuïteitsreserve.

Bestemmingsreserves

<i>Doorlopende projecten:</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	378.788	146.759
Bestemming resultaat	124.449	232.029
Stand per 31 december	<u>503.237</u>	<u>378.788</u>

Veel projecten lopen over het kalenderjaar heen. Financiering wordt bij het begin van een project voor de gehele looptijd begroot. Dit heeft tot gevolg dat er aan het einde van een jaar financiering (in dit geval gelden van de postcodeloterij) op lopende projecten is bestemd waarvoor nog geen kosten zijn gemaakt. Omdat deze kosten wel gemaakt zullen gaan worden voor deze projecten is hiervoor een bestemmingsreserve gevormd.

<i>Ziekteverzuim:</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	255.000	225.000
Bestemming resultaat	7.500	30.000
Dotatie	174.000	185.000
Onttrekking	174.000-	185.000-
Stand per 31 december	<u>262.500</u>	<u>255.000</u>

De reserve kan worden ingezet om de kosten van vervanging van langdurig zieken te financieren, zodat de organisatie haar ambitie kan blijven waarmaken.

De gewenste omvang van de reserve moet het mogelijk maken 3 langdurig zieken tegen een gemiddeld salaris van € 87.500 (2022 €85.000) gedurende een jaar te vervangen.

<i>Zeekracht:</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	130.000	130.000
Bestemming resultaat	-	-
Stand per 31 december	<u>130.000</u>	<u>130.000</u>

Deze reserve is gevormd om tekorten binnen het project Zeekracht mee te dekken en om, indien de toekomstige herwaarderingsreserve niet toereikend blijkt te zijn, waardevermindering van de participaties Meewind mee op te vangen.

<i>Reserve nog af te wikkelen nalatenschappen</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	16.000	16.000
Bestemming resultaat	-	-
Stand per 31 december	<u>16.000</u>	<u>16.000</u>

De bestemmingsreserve nog af te wikkelen nalatenschappen is gevormd voor een nalatenschap met zuiver vruchtgebruik.

Totaal bestemmingsreserves:	<u>911.737</u>	<u>779.788</u>
------------------------------------	----------------	----------------

Herwaarderingsreserve

<i>Reserve waardeverschillen beleggingen</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	22.984	17.608
Dotatie/Onttrekking	15.849	5.376
Stand per 31 december	<u>38.833</u>	<u>22.984</u>

De reserve waardeverschillen beleggingen is in 2013 gevormd ter beheersing van het risico van waardeverschillen van de participaties Meewind. De herwaardering van de intrinsieke waarde van de participaties is per 31 december 2023 aan deze reserve toegevoegd.

Bestemmingsfondsen

<i>Bestemmingsfonds Donaties Zeekracht</i>	2023	2022
Stand per 1 januari	46.046	49.545
Mutaties		
Dotaties (giften)	26.349	
Onttrekking (project bestedingen)	<u>39.243-</u>	
Bestemming resultaat	12.894-	3.499-
Stand per 31 december	<u>33.152</u>	<u>46.046</u>

Wanneer door derden aan een deel van de middelen een specifieke besteding is gegeven dient dit deel aangemerkt te worden als bestemmingsfonds.

In 2013 is een bestemmingsfonds gevormd voor donateursbaten Vrienden van Zeekracht die ingezet kan worden voor het realiseren van projecten met betrekking op wind op zee.

1.5.7 Voorzieningen

	2023	2022
Voorziening jubilea	<u>16.000</u>	-
	16.000	-

Deze voorziening is getroffen om de te verwachten kosten en opgebouwde rechten van jubilarissen te dekken.

1.5.8 Schulden korter dan 1 jaar

<i>Belastingen en premies sociale verzekeringen</i>	2023	2022
Loonbelasting	130.907	160.916
BTW	26.272	83.403
Totaal belastingen en premies sociale verzekeringen	<u>157.179</u>	<u>244.319</u>
<i>Overige schulden en overlopende passiva</i>		
Crediteuren	299.870	631.622
Aflossing komend jaar langlopende leningen	-	-
Nog te besteden projectgelden (1)	5.098.781	4.431.095
Te betalen oude verlofrechten	102.201	108.515
Nog te betalen pensioenpremies (2)	95.981	89.211
Vooruitontvangen bedragen	-	-
Nog te betalen salariskosten (vakantiegeld)	122.277	108.452
Ontvangen borggelden inwonende organisaties	7.428	7.428
Overige schulden (3)	<u>133.970</u>	<u>198.197</u>
	5.860.508	5.574.520
Totaal schulden korter dan 1 jaar	<u>6.017.687</u>	<u>5.818.839</u>

(1) De hier vermelde bedragen betreffen zowel vooruitontvangen projectgelden als toezeggingen waarvan de realisatie in 2023 of later plaatsvindt. In dit saldo is € 4,2m aan Droomfonds Nationale Postcode Loterij opgenomen voor project De Rijke Noordzee.

(2) De pensioenpremies betreffen de nog te betalen openstaande nota's aan het BPL.

(3) De overige schulden bestaan uit vooruitgefactureerde bedragen en nog te betalen bedragen (o.a. Investeringsbijdrage nieuwe pand, accountantskosten en eenmalige uitkeringen).

Niet in de balans opgenomen activa en verplichtingen

<u>Huurcontracten:</u>	looptijd tot	Korter dan 1 jaar	Tussen 1-5 jaar	Langer dan 5 jaar
Plein 8D, Den Haag	30-09-2024	15.891		
Arthur van Schendelstraat 600, Utrecht	01-04-2027	406.283	914.137	-
		<u>422.174</u>	<u>914.137</u>	<u>-</u>

Per 1 juli 2017 is het pand aan de Arthur van Schendelstraat betrokken.

Het huurcontract is aangegaan voor een periode van 10 jaar.

Per 1 oktober 2017 is het pand aan Plein 8D te Den Haag betrokken.

De opzegtermijn van het huurcontract van Plein 8D in Den Haag bedraagt ten minste 6 maanden.

<u>Leasecontracten:</u>	looptijd tot	Korter dan 1 jaar	Tussen 1-5 jaar
Printers	31-12-2026	16.306	32.611

In oktober 2021 is een nieuw huurovereenkomst aangegaan, voor een periode van 5 jaar.

Erfenissen en legaten:

Baten uit nalatenschappen verantwoord in het boekjaar waarin de akte van verdeling, of als er geen akte van verdeling is, de rekening en verantwoording is ontvangen.

In 2017 is Natuur & Milieu in bezit gekomen van 1/9 gedeelte van een erfenis die belast is met vruchtgebruik.

De waarde van het Legaat is niet bekend gemaakt. Ook in 2021 heeft Natuur & Milieu een legaat ontvangen die belast is met vruchtgebruik, de waarde van dit legaat bedraagt €58.703.

Stichting de Noordzee

Natuur & Milieu is met Stichting de Noordzee in 2019 een samenwerkingsverband aangegaan voor het programma De Rijke Noordzee, dit project is voor rekening en risico van beide partijen. Het toezicht wordt geregeld door de vertegenwoordigers van de raden van toezicht van beide organisaties.

CO2-emissie

Verwarming en elektriciteitsverbruik in ons kantoor vormen de hoofdmoot van de CO2-uitstoot van Natuur & Milieu. Jaarlijks compenseren we onze niet te vermijden CO2-uitstoot. Over 2023 compenseren we een CO2-emissie van 20 ton via Fairtrade Carbon Credits van FairClimateFund.

Gebeurtenissen na balansdatum

Er hebben zich geen gebeurtenissen na balansdatum voorgedaan die hier vermeld dienen te worden.

1.6 Toelichting op de staat van baten en lasten over 2023

Baten

1.6.1 Baten van particulieren

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
<u>Baten particulieren:</u>			
- Donaties en giften	535.682	587.000	472.841
- Nalatenschappen	158.153	-	229.444
Totaal baten particulieren	693.835	587.000	702.285

Toelichting Baten particulieren:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
<i>- Donaties</i>			
Donatiebedrag Natuur & Milieu	509.333	295.000	444.794
Donatiebedrag Zeekracht	26.349	35.000	28.047
Totaal donatiebedrag	535.682	330.000	472.841
Aantal ontvangen donaties	19.995		18.844
Gemiddeld ontvangen bedrag	27		25

- In Kind bijdrage projecten

Onder "in kind" bijdragen worden niet financiële bijdragen aan projecten verstaan, bijvoorbeeld in de vorm van producten of uren die "om niet" worden verstrekt. De fysieke bijdragen zijn gewaardeerd zowel aan de batenkant als aan de lastenkant (materiële lasten). De in kind bijdragen zijn verantwoord onder desbetreffende partnerbaten.

1.6.2 Baten van bedrijven

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Het bedrag kan als volgt gespecificeerd worden:			
Lidl Nederland GmbH	189.287		131.044
Blauwwind	109.751		-
Volksbank N.V.	102.838		123.491
Greenchoice	100.260		156.900
Renewables Grid Initiative	89.391		58.678
ASN Bank	70.246		138.164
Accenture	57.200		68.000
Nederlandse Gasunie	55.828		37.122
Overig	191.140		582.005
Totaal	965.941	574.000	1.295.404

De baten van bedrijven zijn iets hoger dan begroot, de statiegeldactie met Lidl was erg succesvol. Inkind bijdragen worden niet begroot. Ten opzichte van de begroting zijn een aantal bedrijven die meer hebben bijgedragen dan begroot.

1.6.3 Baten van Loterijorganisaties

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
<u>Baten Nationale Postcode Loterij</u>			
Jaarlijkse bijdrage	1.800.000	1.800.000	1.800.000
Reguliere baten Nationale Postcode Loterij	1.800.000	1.800.000	1.800.000
Saldo 1 januari doorlopende projecten extra trekking/Droomfonds	3.378.851		4.669.610
Toekenning Droomfonds Rijke De Rijke Noordzee	-		-
Saldo 31 december doorlopende projecten extra trekking/Droomfonds	1.614.298		3.378.851
Baten projectgelden extra trekkingen NPL	1.764.553	1.494.000	1.290.759
Extra bijdrage Nationale Postcode Loterij			-
Totaal baten Loterijorganisaties	3.564.553	3.294.000	3.090.759

Tussen de Stichting Nationale Postcode Loterij en Natuur & Milieu is in 1996 een vijfjarige overeenkomst gesloten, waarin is bepaald dat Natuur & Milieu als beneficiënt zal delen in de opbrengst van de loterij. Deze overeenkomst is, net als in voorgaande jaren, in 2020 met vijf jaar verlengd tot 2026. De jaarlijkse bijdrage voor 2023 is vastgesteld op € 1.800.000.

Bijdrage projectgelden extra trekkingen NPL:

Natuur & Milieu heeft in februari 2019 het Droomfonds project 'De Rijke Noordzee' toegekend gekregen dat samen met Stichting De Noordzee wordt uitgevoerd. Het gaat om een bedrag van € 8,5 miljoen euro, de looptijd van het project is vijf jaar. Voor een verlenging van 'De Rijke Noordzee' heeft de Postcode Lotterij in 2023 een extra bedrag van € 2,6 miljoen euro beschikbaar gesteld.

1.6.4 Baten (van subsidies) van overheden

Opbrengsten die toe te rekenen zijn aan het lopend boekjaar zijn als volgt te verdelers:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Ministerie van Binnenlandse Zaken	562.621		1.815.500
Ministerie van Infrastructuur en Milieu	38.389		26.118
Overige	128.366		302.512
	729.376	1.053.000	2.144.130

De baten van overheden zijn kleiner dan begroot oa door de campagne "Hoe gasvrij is Nederland" geen vervolg heeft gekregen.

1.6.5 Baten van andere organisaties zonder winststreven

<u>Baten andere organisaties zonder winststreven</u>	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
European Climate Foundation	720.023		791.872
ClimateWorks Foundation	300.218		174.162
Adessium Foundation	229.120		117.099
Gieskes-Strijbis Fonds	118.175		125.528
IUCN	114.397		16.229
Stichting Oxfam Novib	111.304		56.710
Stichting The Flotilla Charitable Foundation	76.647		-
Turing Foundation	74.526		-
OAK Philanthropy Ltd	52.393		37.674
Fred Foundation	40.000		-
Wereld Natuur Fonds*	35.992		55.073
Greenpeace Nederland*	35.992		52.573
Natuurmonumenten*	35.992		55.572
Stichting Questionmark	34.587		-
Overige	394.335		596.250
Totaal	<u>2.373.701</u>	<u>2.800.000</u>	<u>2.078.742</u>
Som van de geworven baten	8.327.406	8.308.000	9.311.320

De baten van andere organisaties zonder winststreven zijn lager dan begroot, dit wordt grotendeels gecompenseerd door hogere opbrengsten uit particulieren, bedrijven en loterij organisaties.

* Deze organisaties dragen (ook) bij aan de Groene 11. Groene 11 is een samenwerkingsverband voor public affairs van verschillende natuur- en milieuorganisaties.

1.6.6 Baten als tegenprestatie voor de levering van producten en/of diensten

De baten zijn als volgt samengesteld:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Verhuur pand	163.989		104.869
Projecten met als tegenprestatie product en/of dienst	-		30.146
Overige	1.876		2.540
Totaal	<u>165.865</u>	<u>140.000</u>	<u>137.555</u>

Baten worden als "Baten als tegenprestatie voor de levering van producten en/of diensten" verantwoord en niet als geworven baten als één van onderstaande situaties van toepassing is. 1) de partner heeft het exclusieve recht op het geleverde product dienst. 2) Het product/dienst betreft activiteiten anders dan geformuleerd in onze doelstelling.

1.6.7 Besteed aan doelstelling

De hier verantwoorde kosten hebben allen betrekking op uitvoeringskosten van eigen activiteiten.

Natuur & Milieu verstrekt geen subsidies aan derden.

Onder de som der lasten is een bedrag aan personele kosten opgenomen, zonder opsplitsing naar doelstelling als volgt gespecificeerd:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Lonen en salarissen	3.038.709		2.809.481
Sociale lasten	505.219		469.348
Pensioenkosten	430.482		402.595
	<u>3.974.410</u>	<u>3.544.000</u>	<u>3.681.424</u>
Inhuur tijdelijk personeel	286.394		408.495
Overige personeelskosten	155.791		119.642
	<u>4.416.595</u>	<u>4.059.000</u>	<u>4.209.561</u>

Een verdere specificatie van deze kosten is te vinden in hoofdstuk 1.7.

Het percentage van de totaal aan de doelstellingen bestede kosten ten opzichte van de totale baten van de stichting bedraagt voor 2023: 90% (2022: 87%) en ten opzichte van de totale lasten: 90% (2022: 92%).

De pensioenregeling is ondergebracht bij de Bedrijfspensioenfonds voor de landbouw (BPL). Er wordt vrijwillig aangesloten op de pensioenregeling. De regeling is een zogenaamde middelloonregeling waarop geen indexatie plaats vindt. Het opbouwpercentage bedraagt 1.875% en de dekkingsgraad bedraagt ultimo 2023 114,4%

1.6.8 Wervingskosten

De wervingskosten worden verdeeld op basis van de uren per project.

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Wervingskosten	381.312	405.000	330.338
Som van de geworven baten	8.327.406	8.308.000	9.311.320
<i>Kosten in % van de som van de geworven baten</i>	<i>4,6%</i>	<i>4,9%</i>	<i>3,5%</i>

De kosten van fondsenwerving, uitgedrukt in een percentage van de geworven baten, zijn in lijn met de begroting.

1.6.9 Beheer en Administratie

Deze kosten worden volgens de richtlijn RJ 650 niet toegerekend aan de doelstellingen en de post wervingskosten, maar als separate kostenpost zichtbaar gemaakt in de staat van baten en lasten.

De kosten van de organisatie worden volgens de volgende sleutel aan de kosten Beheer en Administratie toegerekend:

	Doelstelling	Wervingskosten	Beheer en Administratie
Directie	80%	4%	16%
Management ondersteuning	63%	4%	33%
Personeel en Organisatie	81%	4%	15%
Financiën (Incl. projectadministratie)	65%	4%	31%
Totaal	72%	4%	24%

De sleutel is gebaseerd op een inschatting van de uren besteding van directie, managementondersteuning en financiën. De werkzaamheden met betrekking tot payroll, facilitair en Personeel en Organisatie worden op basis van FTE toegerekend. De toedeling van de wervingskosten is gebaseerd op de verhouding van de daadwerkelijk geschreven uren fondsenwerving ten opzichte van het totaal aantal geschreven uren voor het realiseren van de doelstellingen. Hantering van de sleutel leidt tot de volgende bedragen en percentages:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Kosten Beheer en Administratie	473.010	342.000	402.661
Som der lasten	8.415.975	8.448.000	8.984.647
	5,6%	4,0%	4,5%

De kosten van Beheer en Administratie zijn hoger dan begroot, door tijdelijke extra ondersteuning. Zonder de incidentele tijdelijke ondersteuning bedraagt het percentage 4,5%.

Voor het percentage van kosten Beheer en Administratie ten opzichte van de som der lasten wordt met de verdeelsleutel gestreefd om onder de 8% te blijven.

1.6.10 Saldo voor financiële baten en lasten

Het resultaat van de financiële baten en lasten kan als volgt worden gespecificeerd:

	werkelijk 2023	begroot 2023	werkelijk 2022
Dividend/ uitkering kapitaalvermindering Meewind	6.754	-	8.861
Rente	30.404	-	32.755-
Totaal	37.158	-	23.894-
Dividendbelasting (-/-)	1.013	-	1.329
Resultaat	36.145	-	25.223-

Het negatieve resultaat van de financiële baten en lasten in 2022 werd veroorzaakt door negatieve rentes op spaar tegoeden.

1.6.11 Directie en Raad van Toezicht

Directie

De Raad van Toezicht heeft het bezoldigingsbeleid, de hoogte van de directiebeloning en de hoogte van andere bezoldigingscomponenten vastgesteld. Periodiek wordt dit geactualiseerd, in 2017 is dat ook gebeurd. Bij deze vaststelling heeft de Raad van Toezicht de Regeling Beloning Directeuren van Goededoelenorganisaties van GDN gevolgd. De regeling geeft aan de hand van zwaartecriteria een maximumnorm voor het jaarinkomen. Bij Natuur & Milieu leidde dit tot een zogenaamde BSD-score tussen 411 en 450 punten waarbij in 2023 een maximaal jaarinkomen hoort van € 134.620 bij een full-time dienstverband conform schaal H. De beloningen bleven binnen de geldende maxima. De belaste vergoedingen/bijtellingen, de werkgeversbijdrage pensioen en de overige beloningen op termijn stonden bovendien in een redelijke verhouding tot het jaarinkomen.

De voor de toetsing relevante bedragen over 2020 zijn vermeld in de tabel hieronder.

<i>Overzicht bezoldiging directie</i>	2023	2022
Naam	M. Demmers	M. Demmers
Functie	directeur	directeur
Dienstverband		
Aard (looptijd)	onbepaald	onbepaald
Uren (per week)	40	40
Part-time %	100%	100%
Periode	1/1-31/12	1/1-31/12
Bezoldiging (Eur)		
Jaarinkomen		
Bruto salaris	121.980	117.703
Vakantiegeld	9.758	9.383
Vaste eindejaarsuitkering	-	-
<i>GDN normjaarinkomen</i>	131.738	127.086
Pensioenlasten (wg deel)	20.907	18.535
Belaste vergoedingen	335	451
Overige beloningen	242	-
Totaal	153.222	146.072

Raad van Toezicht

Sinds boekjaar 2007 is Natuur & Milieu overgegaan naar een Raad van Toezicht model, waarbij de directeur tevens bestuurder is. De leden (7) van de Raad van Toezicht van de stichting ontvangen geen bezoldiging en aan hen is in dit boekjaar geen lening, voorschot of garantie verstrekt.

1.7 Specificatie en verdeling kosten naar bestemming

Bestemming	Doelstelling			Wervingskosten	Beheer en administratie	Totaal 2023	Begroting 2023	Totaal 2022
	Campagnes	Programma's	Overige *					
Gemiddeld aantal medewerkers (FTE)	14,07	23,71	3,41	2,54	2,56	46,29	46,07	43,40
Salariskosten	1.208.003	2.035.828	292.739	217.921	219.919	3.974.410	3.969.000	3.681.423
Overige personele kosten	114.071	151.037	54.943	8.542	113.592	442.185	656.000	528.136
Huisvestingskosten	157.211	264.945	38.097	28.360	28.620	517.233	524.800	309.416
Bureaukosten	16.725	28.186	4.053	3.017	3.045	55.026	68.100	43.333
Organisatiekosten	48.926	82.454	11.856	8.826	8.907	160.969	122.900	174.180
Algemene kosten	59.187	99.748	14.343	10.677	94.042	277.997	405.900	234.245
Afschrijvingen	26.835	45.225	6.503	4.841	4.885	88.289	227.000	132.354
Totaal kosten organisatie	1.630.958	2.707.423	422.534	282.184	473.010	5.516.109	5.973.700	5.103.087
Materiële projectkosten	743.415	1.868.064	189.259	99.128	-	2.899.866	2.475.000	3.881.560
Totaal	2.374.373	4.575.487	611.793	381.312	473.010	8.415.975	8.448.700	8.984.647
Bestedingspercentage uitgedrukt t.o.v. de som van de baten volgens Staat van baten en lasten	28,0%	53,9%	7,2%	4,5%	5,6%	99,1%	99,5%	97,2%
Lasten t.o.v. de som van de lasten volgens Staat van baten en lasten	28,2%	54,4%	7,3%	4,5%	5,6%	100,0%	100,0%	100,0%
<p>* De activiteiten onder de doelstelling "overige" betreffen onder andere:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Activiteiten met betrekking tot samenwerkingsverbanden met andere partijen; - Overige strategische activiteiten. 								

1.8 Toelichting verdeling kosten naar bestemming

Algemeen

In de kosten Beheer en Administratie zijn de kosten voor de ondersteunende processen opgenomen. Deze kosten hebben geen rechtstreeks verband met de projecten van Natuur & Milieu. Kosten van administratieve ondersteuning, voor zover deze direct toerekenbaar zijn aan de projecten, zijn wel opgenomen als kosten ten laste van de doelstelling.

Op de begrotingsposten

Salariskosten:

De salariskosten zijn in lijn met de begroting.

Overige personele kosten:

De overige personeelskosten zijn €214k lager dan begroot, voornamelijk doordat er minder uitgegeven is aan externe inhuur t.o.v. de begroting.

Huisvestingskosten:

De huisvestingskosten waren lager dan begroot. Door de hoge inflatie en stijgende energiekosten zijn de huur- en servicekosten ten opzichte van 2022 behoorlijk gestegen, maar de stijging was kleiner dan begroot.

Bureaunkosten:

De besparing van €13k op de bureaunkosten is voornamelijk het resultaat van gunstigere tarieven voor telecomdiensten.

Organisatiekosten:

De organisatiekosten zijn hoger dan begroot, door gestegen reiskosten. Er wordt meer gereisd dan begroot.

Algemene kosten:

De Algemene kosten vallen €128k lager uit dan begroot onder andere door lagere ict-kosten en doordat de begrote onvoorziene ruimte niet is aangesproken.

Afschrijvingen:

De afschrijvingen zijn lager dan begroot doordat meubilair volledig afgeschreven is (en nog niet vervangen hoeft te worden) en doordat er (nog) geen extra investeringen in ICT zijn gedaan.

Materiële projectkosten:

De materiële opbrengsten zijn gelijk aan de materiële uitgaven en sterk afhankelijk van de omvang van de gecontracteerde campagnes. De materiële bestedingen bij het De Rijke Noordzee project waren hoger dan begroot, daarnaast zijn er voor onder andere de Gasvrij campagne meer materiële kosten gemaakt dan begroot. De materiële kosten bedragen in totaal €2,7m. Deze materiële kosten zijn extern gefinancierd en zijn resultaat neutraal. De inkind bijdragen over 2023 bedragen €188.301. Inkind bijdragen worden niet begroot.

2. Overige toelichtingen

2.1 Vaststelling en goedkeuring

Na goedkeuring door de Raad van Toezicht op 13 mei is deze jaarrekening vastgesteld door de directeur/bestuurder van de stichting.

2.2 Voorstel resultaatbestemming

De directie stelt de resultaatbestemming vast overeenkomstig de resultaatverdeling zoals opgenomen in de staat van baten en lasten.

3. Begroting 2023

Baten:	Begroting 2024	Realisatie 2023	Begroting 2023
- Baten van particulieren	639.000	693.835	587.000
- Baten van bedrijven	469.000	965.941	574.000
- Baten van loterijorganisaties	3.900.000 (1)	3.564.553	3.294.000
- Baten (van subsidies) van overheden	386.000	729.376	1.053.000
- Baten van andere organisaties zonder winststreven	3.005.000	2.373.701	2.800.000
Som van de geworven baten	8.399.000	8.327.406	8.308.000
- Baten als tegenprestatie producten en/of diensten	158.000	165.865	140.000
Som der baten	8.557.000	8.493.271	8.448.000
Lasten:			
Besteed aan doelstellingen			
- Campagnes	1.811.000	2.374.373	1.992.000
- Programma's (Voedsel, Energie en Mobiliteit)	5.385.000 (1)	4.575.487	5.057.000
- Overige	541.000 (2)	611.793	652.000
	7.737.000	7.561.653	7.701.000
Wervingskosten	475.000	381.312	405.000
Beheer en administratie	345.000	473.010	342.000
Som der lasten	8.557.000	8.415.975	8.448.000
Saldo voor financiële baten en lasten	-	77.296	-
- Saldo financiële baten en lasten	-	36.145	-
Saldo van baten en lasten	-	113.441	-

Overschot/tekort is toegevoegd/onttrokken aan:

- Continuïteitsreserve	-21.463
- Bestemmingsreserves	
<i>Dotatie Reserve Ziekteverzuim</i>	7.500
<i>Dotatie Bestemmingsreserve projecten</i>	124.449
- Herwaarderingsreserve	
<i>Dotatie reserve waardeverschillen beleggingen</i>	15.849
- Bestemmingsfondsen	
<i>Onttrekking Donateursbaten Zeekracht</i>	12.894

(1) Programma De Rijke Noordzee is begroot bij de baten uit loterijorganisaties en besteed aan de doelstellingen Programma's voor € 2,1 miljoen.

(2) De activiteiten onder de doelstelling "overige" betreffen onder andere:

- Activiteiten met betrekking tot samenwerkingsverbanden met andere partijen;
- Overige strategische activiteiten.

De jaarrekening 2023 is opgemaakt op 13 mei 2024.

P.C. Molengraaf, voorzitter

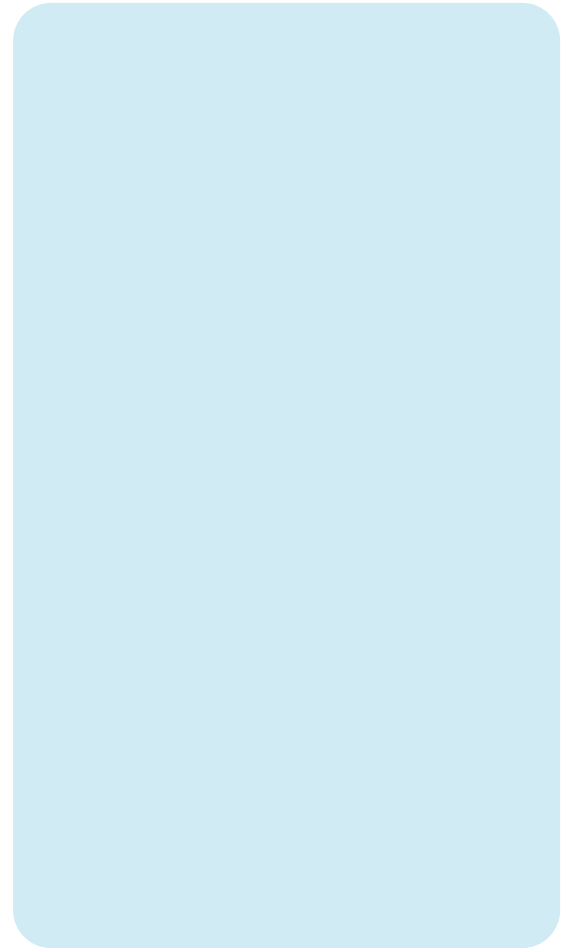
M.A. Hajer, lid

J. Donner, voorzitter auditcommissie

M.L.A. Visser, lid

K.V.B. Cramer, lid

Marjolein Demmers, directeur-bestuurder

CONTROLEVERKLARING VAN DE ONAFHANKELIJKE ACCOUNTANT

Aan: de Raad van Toezicht van Stichting Natuur en Milieu

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2023

Ons oordeel

Wij hebben de jaarrekening 2023 van Stichting Natuur en Milieu te Utrecht gecontroleerd.

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en de samenstelling van het vermogen van Stichting Natuur en Milieu op 31 december 2023 en van het resultaat over 2023 in overeenstemming met Richtlijn voor de jaarverslaggeving 650 'Fondsenwervende organisaties'.

De jaarrekening bestaat uit:

1. de balans per 31 december 2023;
2. de staat van baten en lasten over 2023; en
3. de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en andere toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van Stichting Natuur en Milieu zoals vereist in de Verordening inzake de Onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening Gedrags- en Beroepsregels Accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Het jaarverslag omvat andere informatie, naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij. Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Richtlijn voor de jaarverslaggeving 650 'Fondsenwervende organisaties' is vereist voor het bestuursverslag en de overige gegevens.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van het bestuursverslag en de overige gegevens in overeenstemming met Richtlijn voor de jaarverslaggeving 650 'Fondsenwervende organisaties'.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur en de Raad van Toezicht voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Richtlijn voor de jaarverslaggeving 650 'Fondsenwervende organisaties'. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsel moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de stichting te liquideren of de activiteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar activiteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

De Raad van Toezicht is verantwoordelijk voor het uitoefenen van toezicht op het proces van financiële verslaggeving van de stichting.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken. Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fouten of fraude en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen.

Onze controle bestond onder andere uit:

- het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;
- het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de organisatie;
- het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;
- het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens het op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gereede twijfel zou kunnen bestaan of de organisatie haar activiteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaet zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een organisatie haar continuïteit niet langer kan handhaven;
- het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen;
- het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met de Raad van Toezicht onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Was getekend te Sliedrecht, 14 mei 2024.

WITh Accountants B.V.
A.M. Tromp MSc RA

NATUUR & MILIEU

Colofon

Natuur & Milieu
Utrecht, mei 2023

Redactie

Karen van den Einden, Mark de Jongh,
Freek Uittenbogaart en Yolanda
Wagter

Eindredactie

Jeroen Teitler (Teitler Tekst)

Vormgeving

Merel Bout (O Merel)

Met dank aan

Mudi Allah Rakha, Marjolein
Demmers, Annemieke Groenendaal,
Rob van Tilburg en Celesta
Stockmann

Contact

E-mail: info@natuurenmilieu.nl
Telefoon: +31 (0)30 233 13 28

📷 [@natuurenmilieu](https://www.instagram.com/natuurenmilieu)

🐦 [@natuurenmilieu](https://twitter.com/natuurenmilieu)

f [Facebook.com/natuurenmilieu](https://www.facebook.com/natuurenmilieu)

in [Linked.in/natuurenmilieu](https://www.linkedin.com/company/natuurenmilieu)

📺 [YouTube.com/natuurenmilieu](https://www.youtube.com/natuurenmilieu)

